

АЗИМ БАЙЗОВ

**МУАММОҲОИ
ИМЛОИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**

ДУШАНБЕ, 2022

ТДУ (УДК) 809.155.0.
ТКБ (ББК) 81.2 (2 ТОЧИК)
Б-20

Б-20. Муаммоҳои имлои забони тоҷикӣ. Азим Байзоев.
– Душанбе: Маориф, 2022. – 88 с.

Муҳаррирон:

доктори илмҳои педагогӣ Неъматов С. Э.,
номзади илмҳои филология Абдулҳадов Ҷ.,
ҷонишини нашрияти “Омӯзгор” Муродӣ А.

Дар китоб муҳимтарин масъалаҳо ва мушкилоти марбут ба имлои забони тоҷикӣ, аз ҷумла, муқаррароти Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва Аломатҳои китобати забони тоҷикӣ (2021) дар асоси қонунмандиҳо ва асолати табиати забони тоҷикӣ, муқоисаи он бо алифбои ниёкон, ном ва номгузори дар муқоиса бо забонҳои дигар шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

Дар охири китоб мақолаи дигари муаллиф “Роҷеъ ба муайян намудани меъёрҳои забони адабӣ ва гуфторӣ” низ ҷой дода шудааст, ки дар баробари қоидаҳои имло масъалаҳои равониву асолати забони тоҷикӣ ва роҳҳои тоза нигоҳ доштани он баррасӣ шудаанд.

Барои мутахассисон ва оммаи васеи хонандагон тавсия мешавад.

ISBN 978-99985-68-23-5

© Байзоев А. 2022

МАШВАРАТ ИДРОКУ ҲУШЁРӢ ДИҲАД

*”Забон руки асосии миллат ва давлат аст.
Миллату давлат соҳиб ва пуштибони забонанд.
Ин аст, ки забон ва давлату миллат
дар паноҳи якдигаранд.”*
Эмомалӣ Раҳмон

Яке аз бузургтарин ва муқаддастарин дастовардҳои даврони Истиқлол ба мақоми расмӣ пазируфта шудани забони тоҷикӣ ва дар ин замина рушди босуботи он дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти ҷомеаи тоҷикон аст. Тоҷикистон аз аввалин кишварҳои буд, ки ҳанӯз дар замони шуравӣ (1989) Қонуни забонро ба тасвиб расонд. Пас аз расидан ба Истиқлоли давлатӣ корбурди забони тоҷикӣ дар сиёсат, иқтисодиёт, илму фарҳанг, кишоварзӣ, тандурустӣ ва дигар соҳаҳо ба роҳ монда шуда, барои рушди бемайлони он Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тамоми шароитҳои моддию маънавиро фароҳам сохтанд.

Дар ин раванд Алифбои забони тоҷикӣ ва қоидаҳои имлои он низ вобаста ба талаботи замони нав таҷдиди назар гардиданд. Ҳамагон медонанд, ки қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ се маротиба иваз шуданд (солҳои 1998, 2011 ва 2021). Зарурати давра ба давра тағйир ёфтани қоидаҳои имлоро баъзеҳо ба талаботи замон ва омилҳои объективӣ алоқаманд созанд, баъзеи дигар аз номуназзамӣ ва набудани андешаи ягонаи умумӣ дар байни мутахассисони соҳа медонанд.

Табиист, ки заминаҳои таҳриру таҷдиди назар ба қоидаҳои имло баҳсу мунозираҳои буданд, ки давра ба давра аз ҷониби мутахассисону муҳаққиқон тавассути васоити ахбори омма ва дар нишастҳои илмиву амалӣ пешкаши мардум мегардиданд.

Одатан, вақте ки ин ё он қонун таҷдиди назар мегардад, ҳама ё аксарияти кулли мардум ба он умед мебанданд, ки мушкилоти ҷойдошта ҳалли худро меёбад. Вале ин дафъа ҳам, пас аз қабули Қоидаҳои нави имло, иброи андешаҳои гуногун ва баҳсу мунозираҳо роҷеъ ба комёбихову норасоӣҳои он дар суҳбатҳои расмиву ғайрирасмӣ дар байни омма идома дорад.

Ҳақиқат ин аст, ки дар дунё забонero наметавон пайдо намуд, ки қоидаҳои имлои он пурраву мукамал бошад ва аз ҷониби ҳамаи соҳибони забон мусбат пазируфта шавад. Аз ин рӯ, мавҷуд будани баҳсу мунозираҳо дар атрофи қоидаҳои нав низ як ҷизи табиист.

Вақте ки қоидаҳои имло ба сифати ҳуҷҷати расмӣ аз ҷониби ҳукумати ҳар кишвар ба тасвиб мерасад, вазиҳои соҳибони забон он аст, ки онро бечунучаро риоя наоянд. Дар баробари ин, барои иброи назару андешаҳои гуногун дар атрофи нозуқиҳои он ҷазои мубодилаи афкор ҳамонро мусоид боқӣ мемонад. Чунин буду ҳаст ва Тоҷикистон низ истисно нест. Бинобар ин, дар баробари риояи ҳатмии муқаррароти Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва аломатҳои китобати забони тоҷикӣ моро месазад, ки ба чанде аз нозуқиҳои он равшанӣ андозем, сабабҳо ва заминаҳои пайдоиши мушкилотро ба риштаи таҳқиқ кашем, дар асоси таҳлили ҳамаҷониба ва беғаразона андешаҳои худро бо пешниҳодҳои мушаххас пешкаши муҳаққиқону мутахассисон гардонем.

Таҳлилу баррасии матолибе, ки то имрӯз дар атрофи Қоидаҳои нави имло дар нашрияҳои гуногун ва шабақаҳои иҷтимоӣ нашр шудаанд, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар доираи як мақола арзёбӣ кардани ҷанбаҳои мусбат ва манфии он аз имкон берун аст. Бинобар ин, мо саъй намудем, ки доир ба ҳамаи паҳлуҳои ин масъала ба тарзи мукамал андешаҳои худро иброз дошта, дар зимн барои ҳалли мушкилоти мавҷуда майдони табудули назари оқилонро боз намоем. Ба умедде, ки баъзе нозуқиҳои имлои забони тоҷикӣ равшантар гардад, ба умедде, ки шояд дар

ояндаи дур ё наздик масъулону мутахассисон ба ин нуктаҳо таваҷҷуҳ зоҳир кунанд ва, ниҳоят, ба умеде, ки фасоҳату зебӣ ва равонии забони тоҷикиро тавонем ҳифз кунем.

Мо қасдан аз зикри номи ашхосе, ки дар атрофи Қоидаҳои имло фикру андешаҳои худ, аз ҷумла, эроду пешниҳодҳои ҷолиби худро дар нашрияҳои даврии манзури хонандагон кардаанд, худдорӣ намудем. Ин ба он хотир аст, ки бо касе ҳамфикр будану бо каси дигар ҳилофи назар доштани худро зикр накунем ва ба шахсияти онҳо ғубори хотир нарезем. Такроран таъкид мекунем, ки ҳадафи мо фақат он аст, ки дар атрофи нозукиҳои имлоии забони тоҷикӣ андешаҳои худро бо далелу мулоҳизаҳои мантиқӣ, ба тарзи муфассалтару мукамалтар ва фаротар аз доираи як мақола иброз дошта бошем.

Хонандагони гиромӣ метавонанд ва ҳақ доранд, ки ба ин ё он андешаи мо розӣ набошанд. Барои мо муҳимтар аз ҳама он ҳулосаҳо ва пешниҳодҳои, ки дар охири ин матлаб ҳамчун натиҷаи таҳлилу баррасии нозукиҳои ин масъала ҷой дода шудаанд. Ин як даъватест аз ҳамаи дӯстдорони забони миллии тоҷикӣ, то ки барои ҳифзи арзишҳо ва тозагиву равонии он дастҷамъона саъю кӯшиш ба харҷ диҳем.

СУХАНЕ ЧАНД АЗ ТАЪРИХ

Руче ба таърихи начандон дур

Табиист, ки таҳия ва қабули Қоидаҳо дар соли 1998 заминаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ худро дошт. Метавон гуфт, ки заминаҳои он ҳанӯз соли 1989 – замони қабули Қонуни забон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки яке аз дастовардҳои муҳими даврони бозсозиву ошкорбаёнӣ ва авҷи бедориву ҷунбишҳои миллӣ эътироф гардидааст, гузошта шуда буд. Ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ (1991) баланд бардоштани мақоми забони тоҷикиро ба сифати забони расмӣ давлати соҳибхатиёр боз ҳам тақвият дод. Ҳамзамон бо ин, ҷунбиши тоза кардани забон аз унсурҳои бегона, риояи равониву табиати забони тоҷикӣ оғоз гардид: ҳатто пеш аз қабули Қоидаҳо дар соли 1998, дар забони расонаҳои расмӣ ва ҷамъиятӣ даст кашидан аз истифодаи ҳарфҳои хосси забони русӣ – **ц, щ, ы** ва **ь** ба расмият даромад, “аломати ҷудой” (**ь**)-ро дигар дар калимаҳои тоҷикӣ (даръё, дунъё, бунъёд, пиръях, ҳадья ва ғайра) истифода намекарданд (дарё, дунё, бунёд, пирях, ҳадя), ба ҷойи калима-истилоҳҳои русӣ истифодаи муодилҳои онҳо (республика – ҷумҳурӣ, советӣ – шӯравӣ, студент – донишҷӯ, университет – донишгоҳ, духтур - пизишк ва ғайра) ба расмият даромад. Ҳатто як навъ форсигаройӣ – ба таври фаровон истифода кардани калимаҳои роиҷ дар Эрон, ки барои мардуми тоҷик низ бегона набуд, ба миён омад (ташаккур, Худо хофиз, ҳавопаймо), дар имло ва талаффузи номи давлату шаҳрҳо низ ин падида зухур ёфт: Итолиё, Испониё, Тифлис, Маскав... Метавон гуфт, ки ин падида аз ҷониби ҷомеаи шаҳрвандӣ, пеш аз ҳама, зиёиёни кишвар як навъ даъват (чолиш) ва заминае буд барои таҳия ва қабули қоидаҳои имлоӣ замони нав ва Фарҳанги имло.

Қабули аввалин Қоидаҳои имло дар замони истиқлол (1998)-ро метавон ҳамчун падидаи мусбат ва ҳатто демократӣ ба қалам дод. Барои таҳияи Қоидаҳо гурӯҳҳои

корӣ таъсис ёфтанд, лоиҳаи он пеш аз қабули расмӣ ба муҳокимаи умум гузошта шуд. Ин як навъ эътирофи он буд, ки забони миллӣ моли ҳамаи мардуми тоҷик аст, на моли ин ё он гурӯҳи олимон. Гузашта аз ин, номи расмии ин санад, ҳамон тавре ки дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 сентябри соли 1998 қайд шудааст, “Ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қоидаҳои имлои забони адабии ҳозираи тоҷик” буд, на қабули Қоидаҳои нави имло.

Пас аз гузашти ҳамагӣ як даҳа сару садоҳо оид ба “нотуқамалӣ ва норасоӣҳо”-и имлои нав ба миён омаданд. Аз ҳамон замон ба “қаҳрамонӣ”-и ҳарфи “ӯ” замина гузошта шуд, зеро аксари андешаҳои мутахассисону забоншиносон, олимону олимтарошон бештар дар атрофи имлои ҳамин ҳарф чарх мезад. Таҳия ва қабули Қоидаҳои имлои забони тоҷикиро дар соли 2011 бо ҳама бурду бохташ аслан бояд “Тағйироту иловаҳо ба Қоидаҳои имлои забони адабии ҳозираи тоҷик” номидан ба ҳақиқат наздик буд, зеро тафовут нисбат ба Қоидаҳои соли 1998 ба он андозае набуд, ки Қоидаҳои нави имло гуфтан мумкин бошад. Вале ин санад расман ҳамчун қоидаҳои комилан нав ба қалам дода шуд.

“Ихтироъ”-и асосии гурӯҳи корӣ он буд, ки ҳарфи “ӯ” (ки онро “у”-и дароз (?) номиданд) дар калимаҳои арабие, ки садоноки кӯтоҳи “у” доранд ва дар хатти ниёкон бо ҳарфи “вов” навишта намешаванд, бояд дар имлои нав бо ҳарфи “у” навишта шавад (сухбат, тухмат, мухлат, шухрат, шуъба, шуъла, тавачҷух, таҷаммуъ, муъмин ва ғайра). Ҳамчунин, дар охири калимаҳои тоҷикӣ низ “ӯ” бо “у” иваз шуд (некӯ/неку, нерӯ/неру...).

Аммо тааҷҷубовар он буд, ки дар ҳар матни Қоидаҳо, ки се маротиба нашр шудааст, дар мавриди навишти ин ҳарф бесарусомониҳо дида мешуд. Масалан, дар шакли электронии матни Қоидаҳо (сомонаи jumhuriyat.tj) ва нашри соли 2012 калимаҳои **Абӯалӣ** ибни Сино, **Абӯрайҳони** Берунӣ, **Зӯҳра**, **Саидмуъмини** паҳлавон, **шӯъбаи** илмҳои биология ва тиб, **шӯъбаи** танзими истилоҳот ва

сӯҳбаткунон бо ҳарфи “ӯ” навишта шудаанд. Дар “Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ” (“Шарқи озод”, 2013) номҳои **Абӯалӣ** ва **Абӯрайҳон** нестанд, аммо ҳамаи калимаҳои дигар бо ҳарфи “у” навишта шудаанд (с. 104, 161, 311, 230). Дар матни “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ”, ки дар аввали ҳамин Фарҳанг оварда шудааст, калимаҳои **фавқуззикр** бо ҳарфи “у” дар шакли **Зӯҳра, шуъбаи илмҳои биология ва тиб, шуъбаи танзими истилоҳот, сӯҳбаткунон** навишта шуда, аммо дар иборати **Саидмӯъмини паҳлавон** бо “ӯ” навишта шудааст. Дар китобчаи “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ”, нашриёти “Маориф ва фарҳанг”, соли 2013 калимаҳои **Саидмӯъмин** ва **Зӯҳра** бо “ӯ”, аммо калимаҳои **шуъба** ва **сӯҳбаткунон** бо “у” навишта шудаанд. Ёбеду гиред!

Ғайр аз ин, матни Қоидаҳои имлои соли 2011 ғалатҳои сершумори имлоӣ, техникаӣ ва мантиқӣ низ дошт.

Ин ҳама дирӯз буд. Имрӯз мо Қоидаҳои нави имлои забони тоҷикиро дар даст дорем. Акнун ин санад ҳуччати меъёрист ва сӯҳбати мо ҳам бештар дар атрофи ҳамин Қоидаҳо хоҳад буд.

Чаро ҳарфҳои ҳосси русӣ низ ба алифбои мо роҳ ёфта буданд?

Аз ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта, вақте суҳан дар бораи аз алифбои ҷорӣ тоҷикӣ гирифта шудани ҳарфҳои ҳосси русии **ц, щ, ы, ь** ва тағйири тартиби ҳарфҳо дар алифбо мерафт, андешаҳои пайдо шуда буданд, ки бояд аз ҳамон аввал (1940 – замони қабули алифбои тоҷикӣ дар асоси алифбои русӣ) ин корро намекарданд.

Барои ҷавоб додан ба ин савол бештар аст, ки ба таърихи пайдо шудани алифбои арабиасоси тоҷикӣ ва алифбоҳои дигари бо ин хат асосёфта назар андозем: гузаштагони мо хангоми таҳияи алифбои арабиасос ҳамаи ҳарфҳои арабиро ба орият гирифтанд, ҳарчанд баъзе аз онҳо (се, сод, зод, то, зо, айн, ҳои ҳуттӣ) барои забони мо бегона буданд. Барои ифодаи овозҳои ҳосси тоҷикӣ (п, ч, г, ж)

ҳарфҳои нав сохтанд. Алифҳои пашту, ки дар заминаи алифҳои форсӣ сохта шудааст, ҳамаи ҳарфҳои форсиро дар бар гирифта, ба он дуvozдаҳ ҳарфи хосси ин забон илова гардидааст (ҳамагӣ – 44 ҳарф), алифҳои забони урду аз 51 ҳарфу аломат иборат аст, ки дар он низ ҳамаи ҳарфҳои алифҳои форсӣ мавҷуданд. Ин ҳама як қоидаи наонавиштаро аён месозад: зимни таҳияи ҳар алифҳои нав, ки дар заминаи алифҳои мавҷудаи дигар сохта мешавад, ҳамаи ҳарфҳои алифҳои заминавино ба орият гирифта, ба он ҳарфҳои хосси ҳамон забонро илова мекунанд.

Ин мулоҳизаҳо ба он маъно нест, ки имрӯз мо низ ба алифҳои пешин, ки то замони истиқлол роиҷ буд, баргардем. Ёдовар шудани ин падида ба он хотир аст, ки гузаштагони худро дар ин маврид гунаҳкор насозем, зеро онҳо аз ҳамин “қоидаи наонавишта” истифода карда буданд ва дар ҳамон замони сиёсати саҳти шуравӣ роҳи дигаре низ надоштанд.

Агар мо ба чойи онҳо мекӯед...

Табиист, ки ҳангоми сохтани алифҳои нав дар заминаи алифҳои мавҷуда бояд хусусиятҳои овозии забон ба назар гирифта шавад. Агар ба таърихи қабули алифҳои кириллӣ дар соли 1940 тавачҷух кунем, аввалин саволе, ки ба миён меояд, чунин аст: хусусиятҳои овозии забони тоҷикӣ то кадом андоза ба назар гирифта шуданд?

Имрӯз ҳамагон медонем, ки барои овозҳои хосси тоҷикӣ ҳарфҳои нав сохтем (қ, ғ, ҳ, ҷ, ў). Ҳамчунин, барои ишораи садоноки дарози “и” дар охири калима ҳарфи “ӣ”-ро пешниҳод кардем ва бо ҳамин пиндоштем, ки ин алифҳои нав ба табиати забони тоҷикӣ пурра мутобиқат мекунанд.

Аммо ин кофӣ набуд. Ба назари мо, агар ҳамон соли 1929 якбора аз алифҳои арабиасос ба алифҳои кириллӣ мегузаштем, шояд ба ҳамин шакл намешуд, зеро дар он даврон шахсиятҳои, ки аз нозуқиҳои забон ва алифҳои арабиасос бохабар буданд, хеле бештар буданд. Ба ҳар ҳол,

мушкили асосӣ, ки то имрӯз натиҷаҳои онро ҳис мекунем, он буд, ки аз моҳияти дарозиву кӯтоҳии садонокҳои “и” ва “у” сарфи назар кардем, дар сурате ки ҳатто имрӯз ҳам ба эътибор гирифтани он шартӣ асосии талаффузи дурусти калимаву ибораву ҷумлаҳо, махсусан, порчаҳои шеърӣ аст.

Барои садонокӣ дарози “и” истифода аз шакли “ӣ” дар аввалу мобайни калима ҳам ҳеч бадиё надошт (ӣн, ӣстодан, пӣр, шӣр, сангӣн, тақлӣд...). Дар ин маврид ҳарфи “и” фақат садонокӣ кӯтоҳӣ “и”-ро ифода мекард: ихтиёр, илтимос, дил, писар, зеро ки, ҷунки, меҳри модар...).

Барои садонокӣ “у” низ бояд ҷунин кор анҷом мегирифт. Дар ин маврид, се ҳарфи ба ҳам монанд (у, ў ва шартан ў) лозим мешуд: у – барои ифодаи садонокӣ кӯтоҳӣ у (устод, устухон, шутур, буз, ду...), ў – барои ифодаи садонокӣ дарози “у” (ӯд, нӯр, дӯд, дорӯ, охӯ, бонӯ...) ва ҳарфи “ў” барои садонокӣ мустақили таърихӣ дарозу устувор (ў-и имрӯза): ў, шўр, бўй, дўст, пўст, фирўз.

Зимнан, ёдовар шудан бамаврид аст, ки дар алифбои лотиниасосӣ тоҷикӣ (1929-1940) барои ифодаи овози “и” аз ду ҳарф – “i” (и-и кӯтоҳ: ilm), “ī” (и-и дароз: dīdam) ва барои ифодаи овозҳои “у” ва “ӯ” аз се ҳарф – “u” (садонокӣ кӯтоҳӣ “у”: шумур/шумур), “ū” (садонокӣ дарози “у”: dūd) ва “ũ” (садонокӣ “ӯ”: gũz) истифода мешуд. Барои ҳарфи “айн” ва аломати ҳамза аломати апостроф (‘ – e’tibor) қабул шуда буд. Барои овози “э” фақат аз як ҳарфи “e” истифода мекарданд. Алифбои лотиниасосӣ ҳамагӣ аз 32 ҳарф иборат буд.

Ҳоло, агар касе аз хусусиятҳои овозӣ ва табиати забони тоҷикӣ, ҳамҷунин аз хусусиятҳои хатти ниёкон баҳравар набошад, ҳатман моро танқид мекунад мегӯяд: “Не, ин “навоарӣ” мушкили моро боз ҳам мушкилтар месозад!” Имрӯз сухани ҷунин шахсон ба ҳақиқат наздик аст, зеро он дарҳамбарҳамиро ба бор меорад, аммо мо дар бораи гузашта сухбат дорем ва мутмаинем, ки агар аз ҳамон замон ин корро роҳандозӣ мекардем, ҳеч мушкиле пеш намеомад! Гуфтан кофист, ки дар забони пашту аз ҳамон як

ҳарфи “йо” (۷) бо иловаи аломатҳои гуногун барои ифодаи овозҳои хосси ин забон боз се ҳарфи дигар сохтаанд (аз ҷумла, барои ифодаи овози [e] зери он ду нуқтаи амудӣ/вертикалӣ мегузоранд) ва ин ҳаргиз корро мушкил накардааст, балки табиати забони паштуро пурра нигоҳ доштааст.

Аз ҳамдигар фарқ накардани садонокҳои дарозу кӯтоҳи “и” ва “у” имрӯз боиси ҳалалдор сохтани талаффузи тоҷикӣ, махсусан, дар назм гардидааст: ҳолатҳое ба назар мерасанд, ки калимаҳои “буд” бо “шуд”, “ду” бо “орзу”, “буз” бо “мармуз”, “гил” бо “фил”, “сир” (роз) бо “пир” ва ғайра ҳамқофия мешаванд; зимни ҳондан садонокҳои дарозро кӯтоҳ талаффуз мекунанд, ки боиси аз байн рафтани таровати шеъри тоҷикӣ мешавад.

Ин мулоҳизаҳо ба он хотир нест, ки қотеона ҷонибдори ворид кардани чунин навгониҳо дар имлои муосири тоҷикӣ бошем. Ин як масъалае буд, ки дар ҳамон ибтидо бояд ҳалли худро меёфт.

Ҳоло мо метавонем ин хусусиятҳои овозии забонро дар мавридҳои зарурӣ дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ таъкид кунем ва барои риояи равониву дурустии хониш, пеш аз ҳама, хониши матнҳои манзум мусоидат намоем.

ҚОИДАҲОИ ИМЛО ВА НОЗУКИҲОИ ОН

Имрӯз чӣ кор бояд кард?

Имрӯз мо он чӣ дар даст дорем, хамин Қоидаҳои соли 2021 аст. Номи пурраи он “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва Аломатҳои китобати забони тоҷикӣ” аст. Онро “Қоидаҳои имло ва аломатҳои китобати забони тоҷикӣ” гуфтар беҳтар мебуд. Мо ҳоло метавонем танҳо атрофи хамин ҳуҷҷати расмӣ баъзе андешаҳои худро ибраз дорем, нозукиҳои имло, аломатҳои китобат ва номгузориро беғаразона таҳлил намоем.

Баъзе мутахассисон бар он андешаанд, ки қоидаҳои имло хусусиятҳои забони муосири тоҷикиро инъикос мекунад, бинобар ин, аз таърихи забону аз қоидаҳои имлои алифбои арабиасос сухан гуфтан ҳоҷате надорад. Ин андеша то андозае дуруст аст: барои хонандаи одӣ муҳим он нест, ки ин ё он калима арабӣ аст ё туркӣ, русӣ аст ё аврупой, муҳим он аст, ки тарзи навишти дурусти онро донанду риоя кунанд. Муҳимтар аз ҳама, он чӣ дар Қоидаҳои имло навишта шудааст, бояд барояш фаҳмо бошад.

Бояд гуфт, ки ин андешаҳо ҳақиқат низ доранд, зеро забон моли мардум асту қоидаҳои имло барои ҳамагон пешниҳод мешавад, ин ҷо ҷойи баҳси илмиву кашмакашҳои беасосу ғаразнок нест. Аммо ҳақиқат ин аст, ки дар мавридҳои муайян мо (таҳиягарони Қоидаҳо) бояд хусусиятҳои имлои алифбои арабиасосро ба назар гирем, аз назария ва амалияи иқтибос боҳабар бошем, овошиносӣ (фонетика) ва сарф (морфология)-и забони тоҷикиро хуб донем ва танҳо ҳулосаҳои худро дар шакли дурусту фаҳмо пешкаши мардум созем. Аз ин рӯ, дар ин нигоштаҳо мо барои овардани далел ва собит сохтани андешаи худ аз хусусиятҳои алифбои арабиасос низ ёдовар хоҳем шуд.

Мушкилоти ҳарфи “айн”, аломати ҳамза ва ҳарфи “ъ”

Ҳарфи “айн” дар забони арабӣ ҳамсадои махсуси ҳалкиро ифода мекунад, ки дар забони тоҷикӣ умуман вучуд надорад. Бинобар ин, он танҳо дар калимаҳои иқтибосии арабӣ вомехӯрад (ғайр аз чанд калимаи русӣ, мисли “объект”, “субъект” ва ғ.). Дар баробари ҳарфи “айн” дар алифбои арабӣ аломати ҳамза низ вучуд дорад. Он бевосита ба таркиби алифбои ниёкони мо дохил нашудааст, аммо дар мавридҳои муайян дар имло нигоҳ дошта мешавад. Истифодаи ин аломат ба хусусиятҳои забони арабӣ дахл дорад ва дар мавридҳои истифода мешавад, ки ба ҷойи се ҳарфи ҳамсадои решагӣ танҳо ду ҳарфи ҳамсадо вучуд дошта бошад. Дар чунин ҳолатҳо вазифаи он ба вазифаи ҳарфи “айн” шабоҳат пайдо мекунад.

Азбаски ин овоз хосси забони тоҷикӣ нест, он дар аввали калима умуман талаффуз намешавад: *илм, ақл, умр...* Аз ин рӯ, андешаи онҳое, ки мехоҳанд навишти ин ҳарфро бо аломати сакта дар забони тоҷикӣ ба роҳ андозанд (ъилм, ъақл, ъумр), хатоӣ маҳз аст: ин чиз ба табиати забони тоҷикӣ хос нест.

Зимни таълими алифбои ниёкон ё забони форсӣ маъмулан аз чунин ишораҳо истифода мекунад, ки дуруст нест: ҳарфи “айн” дар аввали калима садонокҳои кӯтоҳи “а”, “и” ё “у”-ро ифода мекунад: ақл (عقل), илм (علم), умр (عمر). Ҳамон тавре ки гуфтем, “айн” овози ҳамсадост, ҳамсадо ҳеҷ гоҳ наметавонад садонокро ифода кунад! Ҳақиқат ин аст, ки ин ҳарф дар аввали калима хонда намешавад, аз ин рӯ, овози аввали чунин калимаҳо ҳамон садонок мешавад, ки пас аз “айн” омадааст. Дар ин маврид агар пас аз “айн” садонокӣ кӯтоҳ бошад, он навишта намешавад (дар хатти ниёкон) ва агар дароз бошад, ҳамон садонок хонда мешавад: азиз, олим (عزیز، عالم).

Ин ҳарф дар мобайни ду садонок ҳам талаффуз намешавад (муаллим, муаттар, соат, саодат...), дар ин маврид низ бо аломати сакта ифода наёфтани он дар

алифбои тоҷикӣ асоси илмӣ дорад. Ин ҳолат ба калимаҳое низ тааллуқ дорад, ки дар онҳо дар байни ду садонок аломати ҳамза омадааст (муаллиф, муассир, таассур...).

Вале мавҷудияти ин ҳарф дар мавридҳои дигар дар талаффузи тоҷикии калимаҳо тағйироти овозии ҷузъӣ ворид месозад. Агар “айн” ё аломати ҳамза пас аз садонок ва пеш аз ҳамсадо ҷойгир шуда бошад, он садонок дароз талаффуз мешавад (вале, бори дигар таъкид мекунем, ки худӣ “айн” ё аломати ҳамза” ҳонда намешавад). Ба мисолҳои зерин таваччуҳ кунед:

Саъдӣ – садӣ; баъд аз ду рӯз – одати бад, раъду барқ – рад кардан. Зимнан, беҳуда нест, ки Саъдиро ба забони русӣ ба шакли “Саади” менависанд ва мехонанд.

Агар ҳарфи “айн” пас аз ҳамсадо омада бошад, он ҳамсадо равшантар талаффуз мешавад: Ин китоби ман аст (ма-наст) – Даромадан манъ аст (манн аст).

Дар ҳамин ду ҳолати охир ба ҷойи ҳарфи “айн” ва аломати ҳамза дар имлои имрӯзаи забони тоҷикӣ аз аломати сакта (ъ) истифода мешавад. Ин ҳолатҳо дар ҳамаи қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ, аз ҷумла, қоидаҳои имлои замони шуравӣ ба назар гирифта шудаанд.

Аммо мушкилоти ин ҳарф, аз ҷумла, аломати сакта бо ҳамин тамом намешавад. Пеш аз ҳама, бояд гуфт, ки калимаҳои “фаъол” ва “таъин” истисно нестанд, ҳамон тавре ки дар Қоидаҳои имло зикр шудааст. Калимаи “фаъол” ҳамвазни калимаҳои навъи *хаттот*, *наққош*, *рассом*, *ҳаммол* аст, бинобар ин, аломати сакта ин ҷо на дар байни ду садонок, балки як ҳамсадо (айн) ва садонок (о) омадааст (фаъол). Калимаи “таъин” ҳамвазни калимаҳои навъи *ташқил*, *танқид*, *таъриф*, *таъйид* буда, бояд ба шакли *таъйин* навишта шавад.

Ҳамчунин, калимаи “ҳайат”, ки дар хатти ниёкон бо ҳамза навишта мешавад (هيئت), дар хатти тоҷикӣ бояд ба шакли “ҳайъат” навишта шавад, зеро талаффузи он низ ба шакли “ҳайъ-ат” аст, на “ҳа-ят”.

Масъалаи дигар, мавҷудияти ин ҳарф дар охири калима аст. Агар калима дар танҳой ояд, аломати сакта навишта мешавад, аммо ҳангоми сохтани ибораи изофӣ, вақте ки ба калима бандаки изофӣ илова мешавад ва ё ҳангоми калимасозӣ, вақте ки ба он пасванди калимасози “-ӣ” илова мегардад, ҳамчунин, ҳангоми иловаи артикли номуайяни ва ишоратии исм (-е), он аз навишт бардошта мешавад, зеро дар ин маврид “аломати сакта дар байни ду садонок ҷойгир мешавад” ва тибқи қоидаи умумӣ бояд навишта нашавад: *тулуъ – тулуи офтоб, воқеъ – воқеӣ, рӯчуъ – рӯчуе ба таърих...* Оё ин кори мо дуруст аст? Аввалан, дар байни ду садонок ҷойгир шудани он бебаҳс аст, аммо ин решаи калима нест. Сониян, мо як қоидаи дигар дорем: бандаки изофӣ (-и) ба охири калима пайваст шуда, онро бо калимаи дигар алоқаманд месозад; пасванд ба асос ё реша пайваст шуда, калимаи нав месозад. Аз ин ҷо мантиқан қоидаи дигар ба миён меояд: агар бандак, артикл ё пасвандро ҳазф кунем, ҳуди калима (яъне калимаи маънодор) боқӣ мемонад. Биёед, акнун мулоҳиза мекунем: **агар аз ибораи “тулуи офтоб” бандаки изофиро гирем, ҷӣ боқӣ мемонад? – тулу. Оё чунин калима дар забони мо ҳаст? Аз калимаи “воқеӣ” пасванди “-ӣ”-ро гирем, “воқе” мешавад, ки чунин калима ҳам дар забони мо нест! Ҳамчунин, аз “рӯчуе” артиклро ҳазф кунем, “рӯчу” боқӣ мемонад. Маҳз ҳамин ҳолат як саволи мантиқиро пеш меорад: Кадом қоида муқаддамтар аст? Ба андешаи мо, қоидаи асосӣ ҳамин қоидаи дуюм аст, дар мобайни ду садонок навишта нашудани аломати сакта бояд фақат мансуб ба калимаҳои решагӣ (бе бандаку пасванд) бошад. Ҳамин тариқ, беҳтараш онро дар навишт нигоҳ дошта, дар Қоидаҳои имло қайд кунем: **Ҳангоми иловаи садоноки дигар (бандак, пасванд, овози аввали калимаи дигар), ба калимае, ки дар охираш аломати сакта дорад, бо вучуди дар мобайни ду садонок ҷойгир шуданаш, он дар навишт нигоҳ дошта мешавад: тулуъи офтоб, воқеъӣ, рӯчуе ба таърих...****

Масъалаи дигар, хангоми калимасозӣ барқарор шудан ё нашудани аломати сакта дар мобайни калимаи мураккаб аст. Ҳоло дар ҳама чо “баръакс”, “баръабас” менависанду мехонанд. Калимаҳои “акс”, “абас” дар аввал ҳарфи “айн” доранд, ки хангоми дар алоҳидагӣ омадани он тибқи қоидаи маъмулӣ навишта намешавад, аммо дар калимаҳои “баръакс”, “баръабас” барқарор мешавад, зеро акун он пас аз ҳамсадо ва пеш аз садонок омадааст. Ин дуруст аст, аммо савол ин ҷост, ки чаро он дар калимаҳои “зудамал”, “толибилм” ва монанди инҳо барқарор намешавад? Ҳамон тавре ки дар китобҳои дарсӣ қайд мекунанд, аломати сакта хусусияти ҳичочудокунӣ дорад: он ҳамеша бо ҳичои аввал меояд (суръ-ат, чумъ-а, таъ-риф). Ин чо ҳам, агар ба талаффузи ин калимаҳо зеҳн монем, ҳамин ҳолатро мушоҳида мекунем: зуд-амал, на зу-да-мал, толиб-илм, на то-ли-билм. **Ду роҳ дорем: ё “баръакс”-у “баръабас”-ро бе сакта нависем ва калимаҳои дигарро, ҳамон тавре ки навишта мешаванд, боқӣ гузорем, ё ин қоида (барқароршавии аломати сакта)-ро дар ҳама ҳолатҳо яқсон риоя кунем (зудъамал, толибъилм).** Аз ҷӣ сабаб бошад, ки калимаи “баръало” дар Фарҳанги имло (2013, с.41) ба шакли “баръало” оварда шудааст. Маълум нест, дар кадом асос ҷойи сактаро тағйир додаанд.

Ҳамчунин, бояд зикр кард, ки аломати ҳамза ҳам дар мавридҳои муайян дар охири калима бо аломати сакта ифода меёбад: ҷузъ, шайъ (جزء، شيء). Дар хатти ниёкон ин аломат дар охири чунин калимаҳо пас аз садонок низ навишта мешавад (اجزاء، اشياء). Аммо маълум нест, ки чаро ин калимаҳоро мо дар хатти кириллӣ ба шакли “ачзо” ва “ашё” менависем, ҳол он ки дурусташ бояд “ачзоъ” ва “ашёъ” бошад.

Артикли “ал” ва имлои забони тоҷикӣ

Дар Қоидаҳои имло тарзҳои гуногуни навишти артикли арабии “ал” бо намунаҳо нишон дода шудааст (Ал-Форобӣ, “Ат-тафҳим”-и А. Берунӣ, “Мантиқ-ут-тайр” ва

ғайра). Аммо ҳолатҳои яклухт навишта шудани калимаҳои, ки дар таркибашон ин артикдро доранд, қайд нагардидааст (масалан, дар номи одамон: Абулфазл, Абдулмачид...).

Имрӯз дар навишти номҳои, ки дар таркибашон ин артикдро доранд, якнавохтӣ ба мушоҳида намерасад: Абдумачид/Абдулмачид, Абдурахмон/Абдуррахмон). Дар забони асл (арабӣ) бо артикли “ал” ё гунаҳои дигари он талаффуз шудани ин гуна номҳо қоидаи ҳатмист, аммо дар забони тоҷикӣ шаклҳои гуногуни талаффузи ин гуна калимаҳо ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумла:

1) агар ном бо ҷузъи “Абду” сар шуда бошад, одатан артикл хонда намешавад (Абдучаббор, Абдуқайюм, Абдуманнон, Абдусамод);

2) агар ҷузъи дуум бо калимаи “дин” омада бошад, он бо ташдиди овози “д” талаффуз мешавад (Садриддин, Шамсиддин, Фатҳиддин).

Дар “Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ” (2016) дар ҳама ҷо талаффузи “ал” ва гунаҳои он ба қайд гирифта шуда, навиштани номҳо бо риояи ҳатмии он тавсия дода шудааст: (Абдулқосим, Абдуманнон, Абдуррахим, Абдурразоқ, Абдусалом, Абдушшақур, Аҳлиддин, Шамсиддин ва ғайра). Ба ибораи дигар, дар навишти ин гуна номҳо ба тарзи талаффузи наздик ба арабӣ таъя шуда, хусусиятҳои ихтисор шудани он дар забони тоҷикӣ ба эътибор гирифта нашудааст. Аммо хеле аҷиб аст, ки номҳои навъи *Абдуллоҳ/Абдулло*, *Шамсуллоҳ/Шамсулло*, *Начибуллоҳ/Начибулло* дар ду тарз оварда шуда, ҳар ду шакл дуруст шуморида мешавад. Ин ҷо ҳам саволе ба миён меояд, ки чаро дар як ҷо хусусиятҳои талаффузи забони тоҷикӣ (хонда нашудани овози “ҳ” дар охир) ба эътибор гирифта шудаасту дар ҷойи дигар (ихтисори “ал”) не? Дар “Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ” дар мавриди номҳои духтарона, ки бо ҷузъи “моҳ” сохта мешаванд, танҳо як шакли пурраи он дода шудааст (Ашӯрмоҳ, Гулмоҳ, Зарифамоҳ, Нозуқмоҳ, Оқиламоҳ), дар сурате ки ин ҷо ҳам дар талаффуз овози охири “ҳ” ҳазф мешавад (Ашӯрмо, Гулмо...).

Мутахассисон хуб медонанд, ки мавҷудияти артикли “ал” ба талаффузи овозҳои баъдӣ таъсир мерасонад: агар пас аз “ал” калима бо ҳарфҳои ба истилоҳ қамарӣ сар шуда бошад, он пурра талаффуз мешавад (байналмилалӣ, дорулфунун, Абдулхайр), агар калима бо ҳарфҳои ба истилоҳ шамсӣ сар шуда бошад, овози “л” талаффуз нашуда, овози баъдӣ бо ташдид талаффуз мешавад: Садриддин Айнӣ, Маликушшуаро Баҳор, дорушшифо).

Дар навишти номҳо бо ин артикл дар имлои забони тоҷикӣ (аз рӯйи номҳои мавҷуда, на он тарзе ки дар Феҳрист тавсия шудааст) қоидаи ягона ба мушоҳида намерасад. Одатан, новобаста ба он ки пас аз “ал” ҳарфҳои қамарӣ омадаанд, ё шамсӣ, онро дар талаффуз ва навишти тоҷикӣ ҳазф мекунанд (Абдучаббор, Абдурахмон, Абдусалом. Танҳо дар номҳои, ки бо калимаи “дин” (ҳамчун ҷузъи дувум) омадаанд, ташдиди “д” ба назар гирифта мешавад (Шамсиддин, Амриддин...). Ин тарзи талаффуз бештар тоҷикӣ буда, ба табиати забон хос аст.

Ҳамин тариқ, дар ин масъала низ мо бояд бомулоҳиза бошем, дарк кунем, ки тақлид ба талаффузи арабӣ то кадом андоза зарур аст. Гуфтан кофист, ки номҳои арабӣ ва тоҷикӣ дар забонҳои дигар бо дарназардошти тағйироти овозӣ дар ҳамон забон навишта мешаванд (Магомед, Меҳмет, Мавлюда, Сапармурод, Ничар, Баҳар, Сердар). Албатта, ин ба он маъно нест, ки мо низ ба онҳо “пайравӣ” кунем, балки ба он хотир аст, ки дар тақлид ифроткорӣ нашавад.

Мушкилоти овоз ва ҳарфи “ӯ”

Аз ҳамон замони қабули Қоидаҳои имло дар соли 2011 ҳарфи “ӯ” қаҳрамони асосии имлои забони мо гардид. Бо далели он ки дар хатти ниёкон пеш аз “айн” ва “ҳои ҳуттӣ”-ву “ҳои ҳавваз” ин овоз бо ҳарфи “вов” навишта намешавад, яъне дароз нест, онро бо ҳарфи “у” иваз карда (суҳбат, шуҳрат, муҳтарам, тавачҷух...), танҳо дар калимаҳои бо вазни “мафъул” ва “фуъул” омада нигоҳ доштанд (мачрӯх, мавзӯъ, ручӯъ, вукӯъ...). Ҳоло бошад, дар қоидаҳои имлои

нав, онро аз ҳамаи калимаҳои арабӣ бардоштанд. Сабаб яқто: дар забони арабӣ овози “ӯ” вучуд надорад! Оё ин мулоҳиза дуруст аст?

Пеш аз он ки ба нозуқиҳои ин масъала даст занем, ин ҷо шарҳи ду қоидаи имлои охиirro доир ба имлои ҳарфи “ӯ” меорем:

Қоидаҳои имлои 2011	Қоидаҳои имлои 2021
<p>Ҳарфи <i>ӯ</i> (у-и дароз) дар байн ва анҷоми калима навишта мешавад: рӯз, гӯш, зӯр, дӯст, бӯ(ӣ), рӯ(ӣ), мӯ(ӣ) ва ғайра.</p> <p>Ҳарфи <i>ӯ</i> маъмулан пеш аз ҳарфи <i>й</i> навишта мешавад.</p> <p>Эзоҳ. Ҳарфи <i>ӯ</i> дар оғози калима дар иқтибосҳои туркӣ навишта мешавад: ўгай, ўрда, ўгур, ўмоч ва ғайра.</p>	<p>Ҳарфи <i>ӯ</i> дар мавридҳои зерин навишта мешавад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - барои ифодаи овози <i>ӯ</i>-и устувори дароз: кӯҳ, рӯз, гӯш, рӯд, дӯст, пӯст ва ғайра; - дар ҳиҷои дуҷоми калимаҳои навъи фурӯғ, дурӯғ, гурӯҳ, шукӯҳ, афрӯз ва ғайра; - дар калимаҳои, ки таърихан дар решаашон ҳамсадои <i>й</i> доранд: рӯй, сӯй, чӯй, шӯй, бӯй, мӯй ва ғайра.

Чунин тарзи шарҳи имлои “ӯ” дар ҳар ду маврид норавшан аст. Масалан, дар Қоидаҳои имлои соли 2011 қайд гардидааст, ки “ҳарфи *ӯ* маъмулан пеш аз ҳарфи *й* навишта мешавад.” Калимаи “маъмулан” ба чунин маъност, ки шумораи чунин калимаҳо (пеш аз “*ӣ*” навишта шудани “*ӯ*”) бамаротиб аз ҳолатҳои дигари истифодаи он бештар бошад, дар сурате ки чунин нест. Гузашта аз ин, ҳарчанд дар навишти калимаҳои арабии бо вазнҳои *мафъул* ва *фуъул* омада, пеш аз ҳарфҳои “*ъ*” ва “*ҳ*” (мавзӯъ, тулӯъ...), имлои онро нигоҳ доштанд, дар ин бобат маълумоте дода нашудааст.

Дар Қоидаҳои имлои соли 2021 бо ишораи “барои ифодаи садоноки *ӯ*-и устувори дароз” (беҳтараш, садоноки

дарозу устувори “ӯ” мегуфтанд) чанд калимаро барои намуна овардаанд. Савол ин чост, ки магар дар калимаҳои гурӯҳҳои дигар (дуюму сеюм) он дарозу устувор нест? “Дар ҳиҷои дуҷоми калимаҳои навъи фурӯғ, дурӯғ...” чӣ маъно дорад? Магар калимаҳои фуруд, вуруд, суруд, сурур, бурун, фузун ва ғайра аз навъи дигаранд?

Содатарин роҳи шарҳи имлои ҳарфи “ӯ”, ба андешаи мо, чунин аст:

Ҳарфи “ӯ” садонокӣ дарозу устувор буда, дар калимаҳои зерин навишта мешавад: дӯст, гӯшт, пӯст, рӯй, бӯй, мӯй, фурӯғ, гурӯҳ, афрӯхтан (афрӯз), сӯхтан (сӯз) ва ғайра.

Боқӣ, ёд додани имлои калимаҳои дигар бо ин ҳарф вазиғаи Фарҳанги имло ва китобҳои дарсии забони тоҷикӣ аст! Ба ин хотир моро зарур аст, ки феҳристи ҳамаи калимаҳоро, ки дар таркибашон ҳарфи “ӯ” доранд, таҳия намуда, пешкаши ҳамагон гардонем, муаллифону мурағибони китобҳои дарсӣ ва дигар адабиёти таълимӣ онро бо роҳи содаву осон манзури хонандагон намоянд.

Ҳамон тавре ки гуфтем, дар Қоидаҳои имлои соли 2021 ҳарфи “ӯ” аз калимаҳои арабии бо вазни “мафъул” ва “фуъул” омада (пеш аз “ъ” ва “х”) бардошта шуданд, аммо доир ба ин чиз ишорае нест! Таваҷҷуҳ кунед ба Қоидаҳои имло:

“Ҳарфи “у” дар мавридҳои зерин навишта мешавад:

- барои ифодаи овози у-и ноустувор: *булбул, буз, бузург, шутур, сурх, умед, усто, устувор, устухон, хушк* ва ғайра;

- дар ҳиҷои аввали калимаҳои тоҷикӣ пеш аз ҳарфи х: *Сухроб, нуҳ, куҳна/куҳан, гуҳар, муҳр, муҳра* ва ғайра;

- дар калимаҳои иқтибосии арабӣ: *таваҷҷуҳ, таҷаммуъ, таматтуъ, тарашишӯх, тазарруъ, таваққуҳ, табарруъ, муҳтарам, муҳлат, шӯба, шӯла, муъмин, суҳбат, уҳда* ва ғайра;

- барои ифодаи овози у-и устувор: *бумӣ, дуд, дур, хуб, зуд, гуна, зону, андуҳ* ва ғайра.”

Агар ҳадафи мо аз ҳамаи калимаҳои иқтибосии арабӣ бардоштани ин ҳарф бошад, илова кардани чанд калимаи дигар, аз қабилӣ *мачруҳ*, *мавзуъ*, *шуруъ*, *тулуъ* чӣ бадӣ дошт? Сониян, шарт аст, ки калимаҳои *таматтуъ*, *тарашишӯх*, *тазарруъ*, *таваққуъ*, *табарруъ*-ро ҳамчун намуна орем? Магар ин калимаҳо барои забони тоҷикӣ хеле муҳимманд?

Ин ҷо ҳам тарзи содаи шарҳи он чунин аст:

Ҳарфи “у” дар ҳолатҳои зерин навишта мешавад:

- барои ифодаи садоноки кӯтоҳу ноустувор: булбул, бузург, шугур, устод, умр, устухон, нух (рақам), Сухроб ва ғайра;

- барои ифодаи садоноки дарозу устувори “у”: нур, дуд, кабуд, намуд, акнун, ангур, буд, тут, дору, бону, орзу, мафтун, маълум ва ғайра.

Боз ҳам, ёд додани навишти ин ҳарф дар калимаҳои дигар вазифаи Фарҳанги имло ва китобҳои дарсӣ аст.

Акнун мехоҳем ба сарусодоҳо оид ба навиштан ё нанавиштани ин ҳарф дар калимаҳои иқтибосии арабӣ равшанӣ андозем. Табиати забони тоҷикӣ он аст, ки мавҷуд будани ҳарфи “айн” (нигаред ба шарҳи мо дар қисмати “Мушкилоти ҳарфи “айн” ва аломати ҳамза”) ва овози “ҳ” садоноки пеш аз онҳо омадаро дароз мекунад. Ҳама “шаҳри Душанбе”-ро ба шакли “шаари Душанбе”, “қаҳрӣ шудан”-ро ба шакли “қаарӣ шудан” ва монанди ин талаффуз мекунанд. Агар пеш аз ин ҳарфҳо садоноки “у” омада бошад, новобаста ба дарозу кӯтоҳ будани он дар хатти ниёкон, дароз талаффуз мешавад. Дар ин маврид он дар шеваҳои шимолӣ ба шакли “ӯ” ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба шакли “у”-и дароз талаффуз мешавад. Аз ин ҷост, ки дар Қоидаҳои имлои замони шуравӣ дар ин маврид онро бо ҳарфи “ӯ” менавиштанд (сӯҳбат, шӯҳрат, шӯъба, мӯҳтарам, ӯҳда, мавзӯ, мачрӯҳ, шурӯъ, тулӯъ ва ғайра). Дароз шудани овози “у”-ро дар муқоисаи талаффузи калимаҳои “буз” ва “суҳбат” дар шеваҳои ҷанубӣ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст (дар калимаи дуюм он хеле равшан талаффуз мешавад).

Бо зикри ин хусусияти забони тоҷикӣ, имрӯз метавон гуфт, ки нигоҳ доштани имлои ҳарфи “ӯ” дар калимаҳои навъи *мачрӯҳ*, *мавзӯ*, *тулӯ*, *шурӯ* ба маротиб беҳтар аст аз он ки бо баҳонаи дар забони арабӣ мавҷуд набудани ин овоз аз навишту талаффузи он даст кашем. Он чиз, ки имлои онро аз калимаҳои навъи *суҳбат*, *шуъба*, *таваҷҷуҳ* ва ғайра бардоштем, заминаи илмӣ дорад, зеро он дар хатти ниёкон навишта намешавад, аммо дар калимаҳои бо вазни “мафъул” ва “фуъул” омада нигоҳ доштани он як навъ эҳтиром ба табиати забони модарӣ ва ҳазар аз тақлиди бемантиқ ба хусусиятҳои забони арабӣ аст. Зикр кардан бамаврид аст, ки забоншиносони маъруфи Эрон низ мавҷуд будани овозҳои “ӯ” ва “э”-ро дар забони тоҷикӣ яке аз беҳтарин хусусиятҳои забони тоҷикии муосир эътироф кардаанд, ки далели ба асолати худ – забони порсии дарӣ наздиктар будани он аст. Худи онҳо дар мавридҳои истифодаи овози “ӯ” ҳарфи мувофиқи арабии “вов”-ро “вови мачҳул” номидаанд, ки маънояш ҳарфест, ки талаффуз карда наметавонанд. Ҳарфи “вов”, ки барои ифодаи садонокӣ дарози “у” (буд, орзу, кабуд, мафтун ва ғ.) меояд, “вови маъруф” (овози донишашуда, талаффузшаванда) ном дорад.

Тақлид то кучо равост?

Ба назар мерасад, ки мо дар қоидаҳои имлои калимаҳои иқтибосӣ ба забони асл (арабӣ ва русӣ) тақлид карданро дӯст медорем.

Вақте ки бори аввал ба Қазоқистон сафар доштем (соли 2000-ум), чашмам ба ин навиштаҷот бархӯрд: “Дэрихана”. Хеле ба ғазаб омадаму ба ҳамсафарон гуфтам: “Дар забони қазоқӣ ҳамаи ҳарфу овозҳои, ки дар калимаи “дорухона” ҳаст, мавҷуданд, аммо чаро онро ба шакли “дэрихана” навиштаанд? Охир, ин калимаи тоҷикист!” Аммо баъдтар дар дил ба мардуми қазоқ аҳсан хондам: зимни иқтибоси ин калима хусусиятҳои забони худро ба назар гирифтаанд! Дар забони ўзбекӣ калимаи “чумъа” ба

шакли “жума” [juma] (бе аломати сакта) навишта мешавад. Мо ҳам, агар номи шахсе “Љумъа” бошад, “Љуу-ма” талаффуз мекунем, аммо бо тақлид ба арабӣ ҳамон шакли “ҷумъа”-ро қабул кардаем. Русҳо “Норак”-ро “Нурек”, “Ёвон”-ро “Яван” мегӯянд менависанд. Мо дар калимаҳои иқтибосии русӣ на танҳо шакли навишт, ҳагто тарзи талаффузи онро нигоҳ доштан меҳохем. Маҳз ба ҳамин хотир таҳиягари Қоидаҳои имлои соли 2011 тарзи навишти *Сочи, Тбилиси, Ибарури, Ганди* ва ғайраро пешниҳод карданду он ба Қоидаҳои имлои соли 2021 низ роҳ ёфт. Аммо калимаҳои “таксӣ” ва “туфлӣ”-ро ба шакли тоҷикӣ (бо “й”) пешниҳод кардаанд.

Нигоҳ доштани тарзи навишт ва талаффузи калимаҳои иқтибосии русӣ аз замони шуравӣ сарчашма мегирад. Ин одат барои насли калонсоли соҳибилм то имрӯз боқӣ мондааст, ҳарчанд бобову бибиҳои мо калимаҳои русиро ба шакли тоҷикӣ талаффуз мекарданд (пӯшта, пилон, урус...). Онҳое, ки чунин тарзи навиштро пазируфтаанд, бар он андешаанд, ки дар ин калимаҳо овози “и”-и охир “заданок” нест.

Ҳақиқат ин аст, ки “и”-ро заданокӯ беада гуфтан мантиқ надорад. Аввалан, зада ба ҳичо меафтад, на ба ин ё овози алоҳида. Ба овози алоҳидаи садонӣ вақте зада меафтад, ки он ба танҳои як ҳичоро ташкил карда бошад. Ин ба забони тоҷикӣ он қадар хос нест. Масалан, дар калимаи “зебой” (ба маънои “зебо будан”, на ба маънои “ту зебой”) дар тасавури аввал “й” задалор аст, аммо он “йй” талаффуз мешавад ва ба ҳамин ҳичо зада меафтад (зе-бо-йй). Ё худ, дар калимаи “зиндагӣ” ҳичои задалор “гӣ” аст, на як худи “й”. Сониян, дар феълҳои тасрифии шахси дуюм (рафтӣ, меравӣ) ва бандаки хабарии шахси дуюм (ту доной, ту яктой...) ҳичои охир задалор нест. Ҳарфи “й”-ро баъзеҳо “и”-и дароз ҳам мегӯянд, ки ин ҳам дуруст нест. Агар онро ҳамчун “и”-и дароз” қабул кунем, пас бояд мавҷуд будани “и”-и кӯтоҳро ҳам эътироф кунем, дар сурате ки дар мавридҳои дигар он метавонад ҳам кӯтоҳ бошад (дил,

писар, манзил, ифтихор), ҳам дароз (пир, низ, ширин). Ин ҳарф танҳо барои нишон додани тафовути он аз бандаки изофӣ (кабқи дарӣ) ва садоноки кӯтоҳи “и” дар охири баъзе калимаҳо (чунки, зеро ки, балки...) ба хотири дароз талаффуз шуданаш сохта шудааст. Аз ин рӯ, онро “и”-и имло гуфтан беҳтар аст.

Агар калимаҳои *Сочи, Тбилиси, Ибарури, Ганди* ва амсоли инҳоро бо хатти ниёкон навиштан хоҷем, ҳатман бо ҳарфи “йо” менависем, ки ифодакунандаи садоноки дарози “и” аст (ساجی، تیلیسی، ابروری، گندی). Бинобар ин шакли дурусти чунин калимаҳо бо алифбои кириллӣ ҳамон *Сочӣ, Тбилисӣ, Ибарурӣ, Гандӣ* аст. Ҳатто шарт нест, ки онҳоро ба тақлид аз русӣ бо зада дар ҳичоҳои дигар (ғайр аз ҳичои охир) талаффуз кунем.

Дигаронро намедонем, аммо шахсан барои мо дар нуктаҳои зерини Қоидаҳои имло низ бӯйи тақлид ҳис мешавад:

“- дар асарҳои бадеӣ, илмӣ, публицистӣ ва маводи (тибқи муқаррароти Қоидаҳои имло бояд **маводи** менавиштанд – А.Б.) дигари чопӣ номи шоирон, адибон, донишмандон ва одамони касбу кори гуногун метавонанд тибқи тартиби муқарраршуда навишта шаванд: А.С. Пушкин, Ш. Руставели, А.П. Чехов, В.С. Расторгуева, Т.Г. Шевченко, М. Авезов ва ғайра.” (имлои исми хос, банди 21).

Аввалан, чаро “метавонанд ... навишта шаванд?” Сониян, дар як маврид, агар ба шакли А.С. Пушкин навишта шавад, дар мавриди дигар (масалан, зикри манбаъ) Пушкин А.С. навишта мешавад. Ниҳоят, ин қоида фақат ба номи олимону адибони рус (шуравӣ) тааллуқ дорад? Овардани намунаи олимону адибони тоҷик (С.Айнӣ, Б.Ғафуров...) ва халқҳои дигари ҷаҳон чӣ бадӣ дорад?

Ё худ, ба ишораи зерин зеҳн монед:

“22. Насаб, ном, номи падар ва тахаллусу лақабҳои қавму миллатҳои дигар, ки дар таркиби худ унсурҳои ёрирасон (артиклҳо, пешояндҳо, ҳиссаҷаҳо, аломатҳо ва ҷузъҳои насабсоз) доранд, ба забони тоҷикӣ **бо риояи**

талаботи Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ (таъкид аз мост – А.Б.) навишта мешаванд: Ҷорҷ Ноэл, Леонардо да Винчи, Леконт де Лил, Роже Мартен дю Тар, Перо делла Франческо, Валтер фон дер Фогелвейде, Турсун-қизи, Сен-Симон, ТерПетросян, Мамед-оғли, ва ғайра.”

Қадам талаботи Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ риоя шудааст? Ин талабот дар кучо қайд шудааст? Магар ин риояи тарзи навишти ин номҳо дар забони русӣ нест? Пас, чаро “Турсунзода”-ро яклухт менависему “Турсун-қизи” ва “Мамед-оғли”-ро чудо нависем?

Ин чо беҳтар аст, ки аз чунин шарҳ истифода кунем:

“Насаб, ном, номи падар ва тахаллусу лақабҳои халқу миллатҳои дигар, ки дар таркиби худ унсурҳои ёрирасон (артиклҳо, пешояндҳо, ҳиссачаҳо, аломатҳо ва ҷузъҳои насабсоз) доранд, дар забони тоҷикӣ наздик ба забони асл навишта мешаванд”.

Йотбарсарҳо

Боз ҳам, бо тақлид ба забони русӣ, аз ҳамон даврони мактабҳои ба мо таълим медиҳанд, ки дар забони тоҷикӣ чор ҳарфи йотбарсар ҳастанд. Ин нукта дар Қоидаҳои имлои низ ба чунин тарз шарҳ дода шудааст:

- ҳамсадои й дар ҳолати бо садонокҳои а, о, у, э омадан бо ҳарфҳои йотбарсар навишта мешавад: й+а=я, й+о=ё, й+у=ю, й+э=е: *як, ях, поя, соя, Яҳё, юг, юмн, Юсуф, ёдгор, ёр, ёвар, мегӯед, оҳуе* ва ғайра.

Агар аз забони русӣ дур рафта, ба табиати забони худ така кунем, хоҳем дарёфт, ки дар забони тоҷикӣ се ҳарфи йотбарсари устувор ҳастанд: *я, ё, ю*. Ҳарфи “е” йотбарсари ноустувор аст, дар мавқеҳои муайян он танҳо [э] хонда мешавад: *дер, далер, дег, сер, хеле, бемор, се, шанбе, меравем, гуфтем...* Ин ҳарф танҳо дар аввали исмиҳои хос ва калимаҳои иқтибосӣ (Ереван, елим) ва дар мобайну охири калимаи пеш аз садонок йотбарсар мешавад: *оҳуе, биёед...* [оҳуйэ, бийойэд].

Айнан мисли ҳарфи “е” ҳарфи “и” (й) низ дар забони тоҷикӣ дар мавқеъҳои муайян, ҳангоми пас аз садонок омаданаш йотбарсар мешавад: доной, хонаи умед, орзуи ширин [донойӣ, хонаи умэд, орзуи ширин]. Ин нукта дар Қоидаҳои имло таъкид нашудааст, дар ҷараёни таълими забони тоҷикӣ низ ба он тавачҷуҳ намекунанд, бинобар ин имрӯз хонандагон баъзан дар хониши шеър ва сарояндагон дар сурудҳои онро ба назар намегиранд ва бе иловаи овози “й” талаффуз мекунанд, ки хеле гӯшхарош садо медиҳад.

Баъзеҳо бар он ақидаанд, ки аз ҳама беҳтараш йотбарсарҳоро аз алифбои тоҷикӣ берун кунем. Ин андеша ҳам дар шароити имрӯза оқилона нест. Аввалан, аз алифбои гирифтани ин ҳарфҳо боз бесарусомонии дигареро ба бор меорад. Сониян, дар ягон забон меъёри навишт ва талаффуз ҳамеша баробар нест. Мавҷуд будани чунин ҳолатҳо забонмӯзро ба фикр қардан водор месозад, ки он худ як навъ инкишофи тафаккур аст. Дар забони русӣ “первого сентября” менависанд, аммо “первава сентйабрйя” талаффуз мекунанд, дар забони англисӣ “one” менависанд, аммо “ван” талаффуз мекунанд, дар забони форсӣ “хбр” (خبر) менависанд, аммо “хабар” мехонанд. Аз ин рӯ, беҳтар аст, ки мо дар баробари меъёри навишт дар бораи меъёри талаффуз ҳам андеша кунем ва онро дар китобҳои дарсӣ ҷорӣ намоем.

Меъёри навишт ва меъёри талаффуз, ё қоида нимкола намешавад

Ҳоло, ки сухан аз меъёри навишт ва меъёри талаффуз шуруъ шуд, месозад, ки роҷеъ ба ин масъала низ баъзе муқаррароти Қоидаҳои имлоро аз назар гузаронем. Дар қисмати имлои ҳамсадоҳо, банди 9 омадааст:

“Ҳамсадои **н** пеш аз **б** ба сурати **м** талаффуз шавад ҳам, аммо тибқи меъёр **н** навишта мешавад: анбор, анбур, гунбаз, занбар, пунба, сунбул, санбуса, танбал, чунбиш, чанба, анбар, шанбе ва ғайра.”

Аввалан, ҷумла услубан ғалат аст: “**шавад ҳам**” ва “**аммо**” як вазифаи грамматикӣ (хилоф) доранд. Шакли дурусти ин ҷумла чунин бояд бошад:

Агар ҳамсадои “н” пеш аз “б” ояд, “м” талаффуз мешавад, аммо тибқи меъёр “н” навишта мешавад: анбор [амбор], пунба [пумба], танбал [тамбал], шанбе [шамбе]...

Ба ҳар ҳол, ин меъёри талаффуз дар Қоидаҳои имло қайд шудааст, аммо чанде дигар ҳодисаҳои фонетикии ба ин монанд сарфи назар шудааст. Аз ҷумла, ҳамсадои “б” пеш аз “т” ба шакли “п” талаффуз мешавад: мубтадо [муптадо], ибтидо [иптидо], ибтикор [иптикор]. Омӯзгори бечора, ки аз ин қоида дарак надорад, шогирдашро маҷбур мекунад, ки ин калимаҳоро зӯр зада бо “б” (муб-та-до) талаффуз кунад...

Ҳамчунин, ҳарфи “ҳ” дар охири калима талаффуз намешавад (да(ҳ) чамъи да(ҳ) баробари бист, панчо(ҳ), хобго(ҳ) ва ғ.), аммо ҳангоми иборасозӣ ё калимасозӣ барқарор мешавад: даҳӣ, панҷоҳу як, хобгоҳи донишҷӯён.

Ё худ, ҳамсадоҳои “д” ва “т” ҳангоми дар байни ду ҳамсадои дигар ҷойгир шудан талаффуз намешаванд, аммо навишта мешаванд: балан(д)тар, ҳаф(т)пайкар, сах(т)тар, ҳаш(т)по...

Дар ҳамин радиф қайд кардани тарзи дурусти навишт ва талаффузи калимаҳои “китф” [кифт] , “куфл” [кулф], “авф” [авф] бамаврид аст, зеро то ҳол дар навишти чунин калимаҳо безътиной мушоҳида мешавад. Дар Фарҳанги имло (2013) дар ду шакл додани ин калимаҳо ва ҳар ду шаклро дуруст эътироф кардан дуруст нест: дар тамоми фарҳангҳои муътабар як шакли дурусти навишти ин калимаҳо зикр гардидааст, танҳо дар назм аҳён-аҳён шакли дуҷуми онҳо ба мушоҳида мерасад. Истисноро ба қоидаи маъмулӣ табдил додан хуб нест!

Ба андешаи мо, ин масъалаҳоро низ дар Қоидаҳои имло матраҳ кардан ба фоидаи кор аст.

Ҳарфҳои “е” ва “э”

Мо ба қаҳрамонсозии овоз ва ҳарфи “ӯ” камар баста, фаромӯш кардаем, ки садоноки дарози “э” низ аз хусусиятҳои хосси забони тоҷикии мост. Ин ҳам овози таърихии забони порсии дарӣ буда, имрӯз талаффузи дурусти худро дар забони тоҷикӣ нигоҳ доштааст. Дар манбаъҳои гуногуни эроншиносӣ низ қайд шудааст, ки номи аслии ин кишвар дар қадим Эрон [erân] буда, баъдтар ба шакли Ирон [irân] даромадааст. Метавон гуфт, ки ин садонок имрӯз се ҳолати истифода дорад: 1) овози асили дароз дар калимаҳои сирф тоҷикӣ: Эрон, Эраҷ, дер, шер, далер, фиреб, нишеб, меравем, рӯзе, шахсе; 2) садоноки “и”-и дарози арабӣ, ки ҳангоми бо вазнҳои “тафъил” ва “фаъил” омадан пеш аз ҳарфҳои “ъ” ва “ҳ” вобаста ба хусусиятҳои фонетикии забони тоҷикӣ ба “э” табдил ёфтааст (тавзеҳ, тактеъ, тасбеҳ, тарчеҳ, шабеҳ, васеъ; 3) “и”-и кӯтоҳ, ки зери таъсири “ъ” ва “ҳ” ба “э” табдил ёфтааст: эълон, эҳтиёт, эътиқод, эътимод, деҳ, меҳр, сеҳр, меҳнат, меҳмон, беҳтар.

Зимнан, масъалаи ба садоноки сирф тоҷикии “э” табдил ёфтани садоноки “и”-и арабӣ (пеш аз “ъ” ва “ҳ”) дар калимаҳои ба вазни “фаъил” (сареҳ, саҳеҳ, самеъ, васеъ...) ва “тафъил” (ташреҳ, тасхеҳ, тасбеҳ, ташбеҳ, тактеъ, тарчеҳ...) омада айнан ҳамонанди он аст, ки садоноки дарози “у”-и арабӣ дар калимаҳои бо вазни “фуъул” (вуқӯъ, рӯҷӯъ, тулӯъ...) ва “мафъул” омада (мачрӯҳ, мавзӯъ, мамнӯъ...) омада дар айни ҳамин ҳолат (пеш аз “ъ” ва “ҳ”) маҳз ба “ӯ” табдил меёбанд! Чаро дар як маврид табдили як садонокро ба садоноки дигар (и – е) қабул дорем, аммо дар мавриди дигар (у – ӯ) аз он ҳазар мекунем?

Барои ифодаи як садонок [e] истифода шудани ду ҳарфи алоҳида (э, е) низ аз тақлид ба забони русӣ ба миён омадааст. Дар забони русӣ дар аввали калима ҳарфи “е” йотбарсар буда, “йе” хонда мешавад, аз ин рӯ, онҳо барои ифодаи садоноки [e] ҳарфи “э”-ро ихтироъ кардаанд. Дар аввали калима омадани таркиби овозии “йе” хосси забони

точикӣ нест, чанд калимае, ки дар онҳо ҳарфи “е” дар аввал омада, “йе” хонда мешавад, иқтибосӣ мебошанд (елим, Евгений...). Бинобар ин, дар ҳама маврид аз ҳамон як ҳарфи “е” истифода бурдан беҳтар мебуд. Он гоҳ ба тақлид аз забони русӣ барои калимаҳои эстрада, экватор, экскаватор, дуэт, дуэл, Буэнос-Айрес, Бэкон, Бодуэн де Куртенэ, Улан-Удэро (ҳамон тавре ки дар Қоидаҳои имло омадааст) бо “э” навиштан, ҳангоми бо пешвандҳо омадан нигоҳ доштани ин ҳарф дар мобайни калима (боэҳтиром, тозаэҷод ва ғайра) ҳочат наместонад.

Азбаски ҳоло ин тавр нест, шарҳи имлои ҳарфи “е” дар Қоидаҳои имло хеле муҳим аст, аммо он, баръакс, аҷибу ғариб ва ноқис ба назар мерасад:

“Ҳарфи е дар мавридҳои зерин **навишта мешавад**:

- дар байн ва анҷоми калимаҳо пас аз ҳамсадоҳо ба ҷойи ҳарфи э ҳарфи е **навишта мешавад**: меҳр, себ, деҳ, меҳ, меҳан, неҳ, шанбе, се, шамъе, чамъе, навъе ва ғайра (таъкид аз мост).

- дар оғози калимаҳои иқтибосии навъи зерин: Евгений, Екатеринбург, Елена, Ереван ва ғайра.”

Шарҳи аввал мантиқ надорад: “...ба ҷойи ҳарфи э ҳарфи е навишта мешавад.” (дар Қоидаҳои имлои соли 2011 низ айнан ҳамин шарҳ омадааст).

Ин ҷумларо кӣ ихтироъ кардааст? Ба ҷойи як ҳарф навишта шудани ҳарфи дигар мантиқ дорад? Сониян, дар шарҳи умумии ин банд омадааст, ки “ҳарфи е дар мавридҳои зерин навишта мешавад”. Услубан, дар зербандҳо дигар ин феъл (навишта мешавад) набояд истифода шавад. Дурусташ чунин аст: **Дар байн ва охири калима барои ифодаи овози [э]: меҳр, себ, шанбе, се, рӯзе, шамъе ва ғайра.**

Дар шарҳи дуум пас аз овардани намунаҳо (Евгений...) беҳтар аст илова кунем, ки дар ин маврид он “йе” хонда мешавад [йевгений]. Ҳамчунин, ҳамаи калимаҳои овардашуда иқтибосӣ нестанд, балки исмҳои хос мебошанд. Истифодаи исмҳои хоси як забон дар забони

дигар маънои иқтибос шудани онҳоро надорад. Мафҳумҳои “калимаҳои иқтибосӣ” ва “исмҳои хосси хоричӣ”-ро бояд аз ҳам фарқ кард!

Мушкилоти имлои “й”

Масъалаи асосии имлои ҳарфи “й” барқарор шудани он ҳангоми калимасозӣ ва иборасозӣ аст. Ҳанӯз аз Қоидаҳои имлои соли 1998 ба ҳулосае омадем, ки дар ин мавридҳои навиштани ҳарфи “й” дуруст аст: оройиш, осойиш, рӯйидан, бӯйи гул, чойи сабз, моҳи майи соли чорӣ, роҳпаймойӣ, чорачӯйӣ ва ғайра. Дар Қоидаҳои имлои нав (2021) дар ин радиф калимаҳои “пайопай” ва “пайомад”-ро низ иилова кардаанд. Мантиқан, ин дуруст аст.

Вале барқарор шудани овози “й”-ро дар мавридҳои дигар ҳам бояд риоя кунем. Аз чумла, ҳангоми ба калимаҳои, ки дар охирашон таърихан овози “й” доранд, пайваст шудани артикли номуайяни ва ишоратии исм (-е): хубрӯйе, дилчӯйе, чойе, аз сӯйе, найе ва ғайра. Ин чиз хеле муҳим аст, зеро, ҳамон тавре ки қаблан қайд карда будем, ҳангоми ҳазфи ҳар гуна пасванд, артикл, бандак бояд қисми маънодори калима аз нав пайдо шавад. Ҳоло “чойе”, “тӯйе”, “найе” ва амсоли инҳо ба шакли “чое”, “тӯе”, “нае” навишта мешаванд. Дар сурати ҳазф кардани артикли номуайяни ва ишоратӣ шаклҳои “чо”, “тӯ” ва “на” боқӣ мемонанд, ки ба маънои мавриди назар дар забони тоҷикӣ нестанд. Айнан ҳамин ҳолат бояд ҳангоми пайвасти пайвандаки “-у” ба эътибор гирифта шавад: “чойу асал”, “бойу камбағал”, “донишчӯйу устод”, “рӯйу мӯй” ва ғайра. Дар сурати ба шакли “чою асал”, “бою камбағал” навиштан боз ҳамон ҳолати аз байн рафтани решаи калима ба миён меояд: агар пайвандаки “-ю”-ро ҳазф кунем, калимаҳои “чо”, “бо” боқӣ мемонад.

Хеле аҷиб аст, ки барқарор шудани ин ҳарфро ҳангоми калимасозӣ ва иборасозӣ эътироф кардаанд, аммо дар банди шарҳи навишти ҳарфи “й” (банди 2) дар радифи калимаҳои *доноӣ, дарёӣ, тавоноӣ* калимаи “дилрабоӣ” низ оварда

шудааст. Дар чузъи дуоми ин калима (рабудан – рабо(й) – рабуд) таърихан овози “й” мавҷуд аст, бинобар он, шакли дурусти навишти ин калима “дилрабойй” аст (муқоиса кунед: рохпаймойй, дилчӯйй). Пас, ин калима дар ин ҷо набояд ҳамчун намуна оварда шавад.

Азбаски навишта шудан ё нашудан, бо йотбарсар (е, ё, и(й), ю, я) ва ё бо таркиби овозӣ (йе, йо, йи (йй), йу, йа) навишта шудани ҳарфи “й” бо масъалаҳои имлоӣ ҳарфу овозҳои дигар низ алоқаманд аст, бинобар ин, ба паҳлуҳои гуногуни имлоӣ он дар чанд ҷойи Қоидаҳои имло ишора шудааст. Барои раҳой ёфтани аз ин гуна шарҳи мураккабу мушқил, аз ҳама беҳтар он аст, ки як қоидаи умумиро қабул кунем:

“Агар ба калимае, ки дар охираш таърихан овози “й” дорад, бандаки изофӣ (-и), пасванди калимасози “-й”, пайвандаки пайваस्तкунандаи “-у”, артикли номуайянии “-е” илова шавад ва ё бо миёнванди “-о-“ калимаи мураккаб сохта шавад, ҳарфи “й” дар навишт нигоҳ дошта мешавад: бӯйи хуш, чорачӯйй, ҷоёе, ҷоёу асал, пайопай ва ғайра.”

Боз ҳам мехоҳем таъкид кунем, ки ёд додану ёд гирифтани навишти ҳамаи калимаҳои, ки ба ин қоида мутобиқат мекунанд, вазифаи Фарҳанги имло ва китоби дарсӣ аст.

Ташдид

Пеш аз ҳама, ҳодисаи ташдид (шиддатнок талаффуз шудани ҳамсадо)-ро аз ҳодисаи такрори ҳамсадоҳо зимни иловаи чузъҳои дигар ба охири калима бояд фарқ кард. Масалан, калимаҳои *арра*, *барра*, *алла*, *муаллим*, *ташаққур* ва ғайра ташдиддоранд, аммо дар калимаву таркибҳои *сарро* ҳам кардан, *сахттар*, *ҳафтто* китоб, *Азизода* ва амсоли онҳо ҳодисаи такрори ҳамсадоҳо дар мавқеҳои муайян мушоҳида мешавад.

Дар имлоӣ имрӯза ташдид аз калимаҳои *паранда*, *зуранда*, *чаранда*, *буранда* ва амсоли онҳо, ки пештар ба

шакли *парранда, гурранда, чарранда, бурранда* навишта мешуданд, гирифта шудааст. Сабаби асосиро дар он медонанд, ки дар масдари ин калимаҳо (паридан, ғуридан, чаридан, буридан) ҳодисаи ташдид мушоҳида намешавад. Хеле аҷиб аст, ки дар Қоидаҳои имлои соли 2011 калимаи “пашша” ҳамчун намунаи калимаҳои ташдиддор оварда шудааст, аммо дар Фарҳанги имло (2013, с. 190) он бе ташдид ба шакли “паша” навишта шудааст. Бо вучуди ин, дар ҳама ҷо, аз ҷумла дар Фарҳанги имло (2013), калимаи “бурро” бо ташдид навишта шудааст. Магар он аз “буридан” нест? “Тирамоҳи заррин”-ро акнун “тирамоҳи зарин” нависем?

Ҳақиқат ин аст, ки ин навъи калимаҳо шакли духӯраи талаффуз доранд ва вобаста ба ҳолатҳои муайян метавонанд ташдид дошта бошанд. Махсусан, дар назм ин ҳодиса бештар ба мушоҳида мерасад:

Вақти он аст, эй қалам, **буррандатар** гардӣ зи теғ,
Вақти он аст, эй сухан, **ғуррандатар** гардӣ зи барқ.

(Ҳабиб Юсуфӣ)

Душманат гар **пашша** бошад, камтар аз филиш
мадон,

Ин насиҳат бишнаваз аз ман, зинҳор андеша кун.

Пашша аз шабзиндадорӣ хуни мардум мехӯрад,
Зинҳор аз мардуми шабзиндадор андеша кун.

(Шамси Табрэзӣ)

Баҳор омад, чаман гулпӯш омад,
Дили мо, **баччагон**, дар ҷӯш омад.

(Мирзо Турсунзода)

Гуфтам: Ватан, Ватан! Ҳама дашту даман шукуфт,
Уммеди ман, муҳаббати ман дар Ватан шукуфт!

(Камол Насрулло)

Дар ин мавридҳо, агар калимаҳои ишорашударо бе ташдид хонем, вазну оҳанги шеър хароб мешавад, ки кори нобахшиданист.

Бинобар ин, дар Қоидаҳои имло ақаллан бояд илова мекарданд, ки “баъзе калимаҳо, вобаста ба талаботи вазни

шеър, метавонанд бо ташдид навишта ва талаффуз шаванд: пашша, бачча, парранда, ғурранда, уммед ва ғ.”

Шарҳи барқарор шудани ташдид дар калимаҳои арабие, ки ҳамсадои охири онҳо таърихан ташдид дорад, на он қадар дуруст аст:

- ҳамсадоҳои анҷоми калимаҳои иқтибосии навъи дур, кул, зид, қад, сир, хат, фан, ҳад, син ва ғайра, ки таърихан ташдид доранд, ҳангоми калимаю иборасозӣ ташдиди онҳо (дар навишт – А.Б.) барқарор мегардад: дурри ноёб, зидди душман, кулли мардум, қадди расо, сирри ҳарбӣ, фанни забон, ҳадди ақал, синни томақтабӣ, хатти ниёкон, хатти алоқа, маҳаллӣ, фаннӣ, хаттӣ, тиббӣ, ростхатта, қачхатта, хатту савод, чидду чаҳд ва ғайра.

Аввалан, ташдиди ин ҳамсадоҳо барқарор мегардад, ба шарте ки пас аз онҳо ҳангоми калимасозиву иборасозӣ овози садонок омада бошад. Агар дар ин сурат ҳамсадо омада бошад, ташдид барқарор намегардад (хаткашон, қадбаланд, фанҳо...). Сониян, як саволи мантиқӣ ба вуҷуд меояд: чаро, агар дар калимаҳои иқтибосии русӣ, аз ҷумла исмҳои хос, ҳамсадои охир ташдид дошта бошад, онро дар навишти тоҷикӣ риоя мекунем (грамм, килограмм, ватт, киловатт, Кирилл, Филипп), аммо дар навишти калимаҳои иқтибосии арабӣ не? Ниҳоят, ҳамаи чунин калимаҳоро дар Қоидаҳо нишон додан лозим аст (ба ҷойи “ва ғайра”), зеро на ҳама аз ин чиз игтилоъ доранд. Масалан, ҳоло дар навишти калимаҳои “хос”, “мавод”, “муҳим” ва “ҳад” дар таркиби ибораҳо гуногуннависӣ ба мушоҳида мерасад (ҳоси/хосси забони тоҷикӣ, хоса/хосса, хосият/хоссият; маводи/маводди методӣ; масъалаи муҳими/муҳимми рӯз, аҳамият/аҳаммият, сарҳади/сарҳадди Тоҷикистону Ўзбекистон, қушунҳои сарҳадӣ/сарҳаддӣ...).

Ин ҷо ҳам таъкид кардан бамаврид аст, ки барқарор кардани ташдид дар баъзе аз ин қабил калимаҳо гоҳе забонро гӯшхарош мекунад. Аз ҷумла, “ҳарфҳои **хосси** тоҷикӣ”, “**маводди** таълимӣ” ва ғайра. Ҳамчунин, калимаҳои маъмулии ташдиддорро низ гоҳе бо талаботи

вазни шеър дар назм бе ташдид бояд навишту хонд.
Таваччуҳ кунед:

Дар ҳаду сарҳадшиносии ҷаҳон,

Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст. (*Бозор Собир*)

Дар ин порча, агар “дар ҳадду сарҳадшиносӣ” ва “сарҳади тоҷик” нависему талаффуз кунем (ҳамон тавре ки Қоидаҳои имло тақозо мекунад), вазн хароб мешавад.

Ин гуна нозуқиҳоро шарҳ додан ба ғоидаи кор аст.

Саволи дигаре, ки мантиқан пайдо мешавад, он аст, ки чаро эзоҳи навишти ҳарфи русии “ц” маҳз дар охири ҳамин банд (Ташдиди ҳамсадоҳо) оварда шудааст? Ин ҳарф ба ташдиди ҳамсадоҳо чӣ алоқа дорад? Магар бехтар нест, ки имлои ҳамаи ҳарфҳои хосси русӣ (ц, ы, щ, ь) дар банди алоҳида оварда шавад?

Имлои исмҳои хос ва масъалаҳои номгузорӣ

Соли 2009 дар яке аз дарсҳои забони тоҷикӣ барои донишҷӯёни амрикоӣ дар Донишгоҳи Аризонаи ИМА боре бо хоҳиши як донишҷӯ номи ҷойи қори худро дар тахтаи синф навиштам: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Донишҷӯӣ дигаре пурсид:

– Чаро калимаи дуҷум бо ҳарфи хурд сар шудааст?

Қоидаҳои тарзи навишти исмҳои хосро дар забони тоҷикӣ бо тамоми нозуқиҳояш фаҳмондам. Гуфтам, агар дар дохили исмҳои хосси таркибӣ боз ягон исми хосси дигар бошад, бо ҳарфи калон сар мешавад, дигар калимаҳо бо ҳарфи хурд сар мешаванд. Ё боз хоҳиш кард:

– Ному насаби худро пурра ба забони тоҷикӣ нависед.
Навиштам: Байзоев Азим Муҳаммадиевич.

Донишҷӯ боз ҳам эътироз карду гуфт:

– Барои забон фарқ надорад, исми хос ба одам тааллуқ дорад, ё ба чизи дигар. Бояд як қоидаи умумӣ бошад.

Албатта, донишҷӯ қоидаҳои имлои исми хосро дар забони англисӣ дар назар дошт: дар ин забон ҳамаи калимаҳои исмҳои хосси таркибӣ, ҳатто ҳамаи калимаҳои

маънодори дохили унвонҳои китобу мақолаҳо ва сарлавҳаҳо бо ҳарфи калон сар мешаванд.

Аммо дар ин суҳанҳо мантиқ ҳам буд. Мантике, ки то ҳол дар навишти баъзе исмҳои хос дар забони тоҷикӣ пайдо карда наметавонем. Муқоиса кунед:

Маҷлиси Олӣ	Маҷлиси намояндагон / Маҷлиси миллӣ
Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ / Маҷлиси миллии Маҷлиси Олӣ	
Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо	Созмони ҳамкории Шанхай
Созмони Милали Муттаҳид	Созмони Аҳдномаи амнияти дастҷамъӣ

Оё олиме ҳаст, то ба мо собит созад, ки чаро ҳамон як калима (ҳамкорӣ, амният, миллӣ/милал) дар дохили исмҳои хоси таркибӣ дар як маврид бо ҳарфи калон, дар мавриди дигар бояд ба ҳарфи хурд сар шавад?

Шарҳи дигарро таҳлил мекунем:

“- ҳарфи аввали калимаи мухтасар ифодакунандаи номи пурраи мақомоти муайян, ташкилот ва ё санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ: Донишгоҳ (ба ҷойи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон), Феҳрист (ба ҷойи Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ), Барнома (ба ҷойи Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030) ва ғайра.”

Мантиқан, таҳиякунандагони ин ҷумла дар назар доранд, ки ин ҳодиса ба матн тааллуқ дорад, яъне дар дохили як матни пурра дар аввал ин номҳо ба пуррагӣ (Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ) навишта шуда, дар ҷойҳои дигар (ҳангоми такрор шудан) ба шакли ихтисорӣ бо як калима (гоҳе ибора)-и аввал ифода меёбанд. Масалан, мо дар ҳамин навиштаҳои худ аз “Қоидаҳо” ё “Қоидаҳои имло” истифода кардаем. Ин ҳолатро шарҳ надодан хонандаро ба иштибоҳ меандозад, ӯ фикр мекунад, ки **Донишгоҳ** фақат ифодакунандаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, **Феҳрист** ифодакунандаи Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ бошад. Бинобар ин, дар

шарҳи ин матлаб илова кардани “дар матн (мақола, матни қонунҳо ва сандаҳои меъёрӣ ва ғ.)” хеле муҳим аст.

Дар ҷойи дигар омадааст (дар қисмати имлои калимаҳо ба ҳарфи калон):

– “ҳарфи аввал ва исми хоси (бояд **хосси** менавишанд – А.Б.) баъзе мансабҳои ҳокимияти давлатӣ: Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарвазири Ҷумҳурии Тоҷикистон, Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон.”

Аввалан, ба ҷойи “баъзе мансабҳои...” беҳтар аст “мансабҳои асосии...” нависем. Сониян, дар ин радиф “Сарвари давлат”-ро низ бояд илова кард, зеро ҳоло дар ҳама нашрияҳо он ба ҳамин шакл навишта мешавад, ки дуруст аст. Ниҳоят, ин қоида фақат ба номи мансабҳои роиҷ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тааллуқ дорад. Саволе ба миён меояд, ки чунин мансабҳоро дар мавриди кишварҳои дигар чӣ хел нависем? президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон ё Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон? канслери Ҷумҳурии Федеративии Олмон ё Канслери Ҷумҳурии Федеративии Олмон? котиби давлатии ИМА ё Котиби давлатии ИМА?

Масалан, дар саҳифаи расмӣ Вазорати корҳои хориҷии ҚТ омадааст: “22 март соли 2022 дар шаҳри Исломободи Ҷумҳурии Исломии Покистон **Вазири** корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон Сирочиддин Мухриддин... бо **вазири** давлатии Амороти Муттаҳидаи Арабӣ ҷаноби Аҳмад Алӣ ал-Сиёғ (бояд ас-Сиёғ менавишанд – А.Б.) вохӯрӣ анҷом дод.” (ҳарчанд калимаи “вазир” тибқи Қоидаҳои имло бояд бо ҳарфи хурд сар шавад).

Дар нашрияҳои расмӣ, аз ҷумла, рӯзномаи “Ҷумҳурият”, дар ҳама ҳолатҳо дар мавриди роҳбарони кишварҳои дигар низ аз ҳарфи калон истифода мешавад, ки комилан дуруст аст.

Бинобар ин дар Қоидаҳои имло бояд зикр шавад, ки чунин қоида барои мансабҳои баландпояи кишварҳои дигар низ татбиқ мегардад: “**Ҳарфи аввали калимаҳои Президент, Сарвазир, Канслер ва дигар мафҳумҳои**

ифодакунандаи мансабҳои олии кишварҳои хориҷӣ ва созмонҳои байналмилалӣ бо шакли калон навишта мешавад: *Президенти Федератсияи Россия, Канслери ЧФО, Котиби умумии СММ ва ғ.*

Таклид ба забони русӣ, махсусан, дар номгузориҳои муассисаҳо ба мушоҳида мерасад. Русҳо, ба андешаи комили мо, дар номгузорӣ машхур дар ҷаҳонанд. Бовар дорем, ки ин гуна муносибатро ба номгузорӣ мутахассисони варзидаи забоншиносии рус ҳам дӯст надоранд. Ана, чанд намуна:

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение “Литературный институт им. А.М. Горького”;

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования “Тулский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого”.

Мутаассифона, ин дараҷа ба мо ҳам сироят кардааст. Биёед, як лаҳза мулоҳиза кунем: Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” (номи ин муассиса аз саҳифаи расмии электронии он гирифта шудааст). “Донишгоҳ” худ аз худ маълум аст, ки муассисаи таълимист. “Донишгоҳи давлатӣ” худ аз худ ифодакунандаи мафҳуми “давлатӣ” аст. Чаро номи Донишгоҳ дар ноҳунак навишта шудааст? Аз рӯйи кадом қоида? Ин ихтироъкорӣ ба кӣ ва барои чӣ лозим аст? Ғайр аз ин, шакли тоҷикии ин номгузорӣ он қадар дуруст нест: дар ибораи русии “государственное образовательное учреждение” ҷузъи асосии ибора “образовательное учреждение” (муассисаи таълимӣ) аст. Он метавонад давлатӣ бошад, ё хусусӣ, ё идоравӣ (государственное образовательное учреждение // частное образовательное учреждение // ведомственное образовательное учреждение). Ҳамин тариқ, шакли дурусти тоҷикии ин ибора “муассисаи таълимии давлатӣ (хусусӣ)” аст.

Имрӯз, ҳар ҷо ки дар русӣ “государственное учреждение” гӯянд, мо ҳатман “муассисаи давлатӣ” мегӯем, “образовательное учреждение” бошад, “муассисаи таълимӣ” мегӯем. Ҳамин тақлидкорӣ буд, ки калимаи “мактаб”-ро расман бо “муассисаи таълимӣ” иваз кардем. Акнун ман ба ҳаммактаби худам чӣ гуфта муроҷиат кунам: ҳаммуассисаи таълимиям? Ба ҷойи “муаллимони аввалини мактабии ман” акнун “омӯзгорони аввалини муассисаи таълимии ман” гӯям? Дар ибораи якум “муаллим” ба “мактаб” рабт дорад (сифати нисбӣ), дар ибораи дуум “муассисаи таълимӣ” ба “ман” (соҳибият) рабт пайдо мекунад.

Намунаи дигари номгузорӣ: Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ин ҷо, ба андешаи мо, аз тақлид ҳам гузашта, ихтироъкорӣ кардаем. Биёед, мулоҳиза кунем: “Институт”-ро “Пажӯҳишгоҳ” ҳам гуфтаем ва қабул кардаем (Пажӯҳишгоҳи рушди маориф). Мафҳуми “институт” дар замони муосир муассисаи илмӣ-таҳқиқотиро дар назар дорад. Магар калимаҳои “омӯзиш”, “масъалаҳо” барзиёдӣ нест? Дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ Институти кишварҳои Осиё ва Африқои назди Донишгоҳи давлатии Москва (Институт стран Азии и Африки) яке аз машҳуртарин институтҳо ба ҳисоб мерафт, ки ҳоло ҳам фаъолият дорад (собиқ Институти забонҳои Шарқ). Бинобар ин, шакли дурусти номи ин муассиса Институти (ё Пажӯҳишгоҳ)-и кишварҳои Осиё ва Аврупо мешавад.

Ҳанӯз аз замони шуравӣ бо номи шахсиятҳои машҳур гузоштани номи шаҳру ноҳияҳо ба расмият даромада буд. Дар баробари ноҳияи Айнӣ, мо шаҳру ноҳияҳои Ленинобод, Сталинобод, Орчоникидзеобод, Советобод, Ленин, Чкаловск, Куйбишев, Илйич ва ғайра доштем. Баъдтар соҳиби шаҳри Турсунзода ҳам шудем. Ҳамаи ин навъи номгузорӣ як қоидаи умумӣ дошт: ном аз як калима иборат буд. Аммо пас аз истиқлол номи шаҳру ноҳияҳоро бо номи пурраи шахсиятҳо гузоштан ба расмият даромад. Акнун мо

шаҳру ноҳияҳои Бобоҷон Ғафуров, Ҷаббор Расулов, Абдурахмони Ҷомӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Носири Хусрав, Мир Сайид Алии Ҷамадонӣ, Шамсиддин Шохин дорем. Сокини Душанберо душанбегӣ, Хучандро хучандӣ, Кӯлобро кӯлобӣ, Тусунзодаро турсунзодагӣ, Айниро айнигӣ мегӯем. Сокини шаҳру ноҳияҳои фавқуззикрро чӣ гуна ном барем? МирсайидалииҶамадонигӣ? Ҷалолиддинибалхигӣ? Ҷабборрасуловӣ? Абдурахмоничомигӣ?

Барои он ки истифодаи шакли дурусти ин гуна калимаҳо ба роҳ монда шавад, моро зарур аст, ки онро шарҳ диҳем. Дар ин гуна мавридҳо, ба андешаи мо, ду роҳро пешниҳод кардан ба мақсад мувофиқ аст: 1) сокини Мир Сайид Алии Ҷамадонӣ (ва ғайра); 2) Ҷамадонигӣ (аз калимаи охир). Ба ҳар ҳол, ин гуна нозуқиҳои истифодаи калимаҳо дар забон низ набояд аз мадди назари мутахассисони соҳа дур монад.

Тарзҳои тааҷҷубовари номи баъзе идораву ширкатҳо низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, номи муассисаи нақлиётҳои шаҳри Душанбе ҳоло ҳамчун калимаи дарозтарини забони тоҷикӣ вирди забон шудааст: Душанбенақлиётҳадамотрасон (тарҷумаи тахтуллафзии ноухдабароёна аз шакли русии Душанбетранссервис).

Беҳтарин роҳи номгузорӣ шинаму зебо ва раван будани калимаву ибора аст. Шарт нест, ки навъу шаклу соҳаи фаъолият дар ҳуди ҳамон ном инъикос ёбад (масалан, ширкати сахҳомии дорои масъулияти маҳдуди фалону фалон) – хусусиятҳои муассиса, шакли фаъолият ва моликият (давлатӣ, хусусӣ, сахҳомӣ) ва дигар иттилооти заруриро метавон дар Оинномаи муассиса муфассал шарҳ дод. Намунаҳои хуби номгузорӣ “Барқи тоҷик”, “Тулдаста”, “Шириниҳои Душанбе” ва монанди инҳо буда метавонад.

Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ, бандакҷонишинҳо

Пеш аз ҳама, як масъаларо меҷӯем ба муҳокимаи аҳли фаҳм гузорем. Ҷамон тавре ки маълум аст, бандакҳои хабарӣ (-ам, -ӣ, аст, -ем, -ед, -анд), ғайр аз бандаки хабарии

шахси сеюм (аст) бо калима пайваст навишта мешаванд. Саволе ба миён меояд, ки чаро “аст”-ро чудо нависем? Биёед, ба тарзи талаффузи бандакҳо эътибор диҳем: кор-га-рам, кор-га-рӣ, кор-га-раст, корга-рем, кор-га-ред, кор-га-ранд. Тавре мушоҳида мешавад, бандакҳо бо овози охири калима якҷоя талаффуз мешаванд (ҳамчун як ҳичо). Пас чаро “аст” бояд чудо навишта шавад? Зимнан, маҳз ҳамин тарзи навишт ба он оварда расонидааст, ки аксарият (маҳсусан, наврасони имрӯза) насру назро нодуруст мехонанд:

Падарам муҳандис аст (бояд хонда шавад: муҳанди-саст).

Дониш андар дил чароғи равшан аст (равша-наст)

В-аз ҳама бад бар тани ту чавшан аст (чавша-наст).

Магар беҳтар нест, ки “аст”-ро ҳам бо калима пайваст карда, яклухт навиштану талаффуз кардани онро ёд диҳем? Кор то ба дараҷае расидааст, ки ин бандакро ҳатто аз калимаҳое, ки бо садонок тамом шудаанд, чудо менависем ва чудо мехонем: мо аст, ту аст, ӯ аст, шумо аст, онҳо аст (бояд навишта ва хонда шавад: мост, туст, ӯст, шумост, онҳост).

Акнун ба баъзе нозуқиҳои шарҳи имлои бандакҳо тавачҷу мекунем, ки дар Қоидаҳо ба безътиной роҳ дода шудааст. Дар шарҳи ихтисор шудани бандакҷонишинҳо омадааст:

“Бандакҷонишинҳои -ам// -ям, -ат// -ят, -аш// -яш дар калимаҳое, ки бо ҳамсадо анҷом меёбанд, ҳангоми ихтисор дар назм бо нимтире навишта мешаванд: писар-м, падар-т, лашкар-ш; гуфтам-ш, додам-ш ва ғайра.”

Бандакҷонишинҳои -ям, -ят, -яш танҳо дар сурате истифода мешаванд, ки калима бо садонок тамом шуда бошад (бобоям, орзуят, навояш). Бо нимтире фақат бандакҷонишинҳои -ам, -ат, -аш навишта мешаванд (ҳамон тавре ки дар намунаҳо омадааст). Агар калима бо садонок тамом шуда бошад, бандакҷонишинҳо (дар назм) дар шакли

ихтисорӣ бо калима пайваст навишта мешаванд: бобом, орзут, навош.

Дар ҷойи дигар омадааст:

“Якҷо навишта мешаванд:

- феъли **ҳаст** дар шакли ихтисор (-ст): мардест, шахсест, доност, хонданист, рафтанист ва ғайра.

- бандакҳои феълии -ам, -ӣ, -ад, -ем, -ед, -анд (донам, донӣ, донад, донем, донед, донанд); -ам, -ӣ, -ем, -ед, -анд (хондам, хондӣ, хондем, хондед, хонданд) ва бандакҳои хабарии -ам, -ӣ, -аст, -ем, -ед, -анд: хондаам, хондай, хондааст, хондаем, хондаед, хондаанд ва ғайра.”

Агар калимаҳои “мардест”, “доност” ва ғайраро ба шакли пурра (на ихтисорӣ) нависем, марде ҳаст, доно ҳаст мешавад. Магар ин ҷо бандакҳои хабарии **аст** нест (марде аст, доно аст)? Ба мо метавонанд эрод гиранду гӯянд, ки бандакҳои хабарии “аст” таърихан ҳамон феъли “ҳаст” аст. Бигзор, аммо мо бо таърихи забон кор дорем, ё бо забони муосир? Дар ҳамаи китобҳои дарсӣ *ҳастам*, *ҳастӣ*... ҳамчун муродифи феъли *мебошам*, *мебошӣ*... (аз феъли *будан*) ба қалам дода мешаваду “аст” дар радифи бандакҳои хабарӣ ҷойгир аст. Сониян, бояд илова кард, ки ин падида танҳо дар сурате рух медиҳад, ки калима бо садонок тамом шуда бошад. Ниҳоят, ин ҳодиса натавонанд ба бандакҳои хабарии “аст”, балки ба ҳамаи бандакҳои хабарӣ тааллуқ дорад: доноям, доноӣ, доност, доноем, доноед, доноянд; рафтаниям, рафтаний, рафтанист, рафтанием, рафтаниед, рафтаниянд.

Қисми дуҷуми шарҳи дуҷум (бандакҳои хабарии -ам, -ӣ, -аст, -ем, -ед, -анд: хондаам, хондай, хондааст, хондаем, хондаед, хондаанд) аҷиб аст. Аввал ин ки бандакҳои “аст” дар сурате якҷо навишта мешавад, ки калима бо садонок тамом шуда бошад, аз ин рӯ, иловаи ин шарҳ низ зарур аст. Сониян, дар радифи намунаҳои додашуда (хондаам, хондай, хондааст...) овардани намунаҳои дигар (зиндаам, зиндай, зиндааст...) низ ба мақсад мувофиқ аст, зеро дар намунаҳои аввал калимаҳо ба феъл тааллуқ доранд. Яъне, дар ҳама

ҳолатҳо ҳамон як қоида кифоя аст, ки гӯем: **“бандакҳои хабарӣ дар сурати бо садонок тамом шудани калима якҷо навишта мешаванд”**.

Муаллим/муаллима, шоир/шоира, Умед/Умеда...

Дуруст аст, ки барои забони тоҷикӣ ифодаи грамматикӣ чинсият хос нест. Дуруст аст, ки баъзе нишонаҳои ифодаи чинсият дар забони тоҷикӣ таҳти таъсири забони арабӣ (муаллим/муаллима, адиб/адиба, котиб/котиба) ва дар муддати муайян таҳти таъсири забони русӣ (студент/студентка, аспирант/аспирантка) пайдо шудаанд. Ин ҳолатро ба назар гирифта, таҳиякунандагони Қоидаҳои имло ба ҳулосае омадаанд, ки онро барои забони тоҷикӣ “бегона” эълон кунанд:

“13. Чинсияти грамматикӣ калимаҳои иқтибосӣ дар имлои забони тоҷикӣ қорбурд намешавад: муҳтарам, раис, шоир, адиб, муаллим, котиб, магистрант, аспирант ва ғайра.”

Аввалан, ин ҷумла дуруст нест. Худи чинсият не, балки аломатҳои грамматикӣ ифодаи чинси занона (ё пасвандҳои ифодакунандаи чинси занона) гуфтан лозим аст. Сониян, дар намунаҳо мантиқан шакли маъмулшудаи занонаи ин калимаҳо бояд нишон дода шавад, яъне акнун “*раиса*”, “*котиба*”, *аспирантка*”... истифода намешаванд.

Бо вучуди дар забони тоҷикӣ мавҷуд набудани категорияи чинсият, худи мафҳуми чинсият (ба чинсҳои мардонаю занона мансуб будани одамон ва ҷонварон) як падидаи табиист, аз ин рӯ, забон (соҳибони забон) ба ин ҳодиса бо роҳҳои гуногун воқуниш нишон медиҳад: *хурӯс/мурғ, гӯсфанд/меш, барзагов/модагов, шери нар/шери мода, марди тоҷик/зани тоҷик, ҷавонмард/ҷавонзан, марди рус/русдухтар*...

Аммо дар номгузорӣ (номҳои писарона ва духтарона) падидаҳои дигари ифодаи чинсият пайдо шудаанд: *Сафар/Сафармоҳ, Сафаргул; Хол, Холбой/Холбӣбӣ, Холдона; Рӯзӣ/Рӯзигул* ва ғайра.

Дар ин миён пасванди номи занонасози “-а” нақши муҳим пайдо кардааст ва он хеле фаровон истифода мешавад. Гузашта аз ин, пасванди “-а” танҳо ба номҳои иқтибосии арабӣ хос нест (Азиз/Азиза, Ҳабиб/Ҳабиба, Салим/Салима, Карим/Карима ва ғайра), балки бо номҳои сирф тоҷикӣ ҳам истифода мешавад: Фирӯз/Фирӯза, Умед/Умеда, Хуршед/Хуршеда, Дилшод/Дилшода.

Дуруст аст, ки дар ин кор гоҳе ба ҳадди ифрот роҳ додаем ва ин пасвандро дар баъзе номҳо, ки асолати занонадоранд, бечо истифода мебарем: Мижгона (ба ҷойи Мижгон), Маҳина (ба ҷойи Маҳин), Парвина (ба ҷойи Парвин) ва ғайра. Мутаассифона, ин нуктаро таҳиягарони Феҳристи номҳои миллии тоҷикӣ ба эътибор нагирифтаанд ва номҳои Маҳина, Мижгона, Нӯшина, Парвина ва ғайраро дар радифи номҳои пазируфташудаи духтарона ҷой додаанд.

Ба андешаи комили мо, ин падидаҳо дар забони тоҷикӣ нишоне аз ғановату нодирии он бояд шумурд. Гузаштагонӣ начандон дури мо ҳангоми сохтани номҳои занона ба таровату нозукии забон низ аҳаммият додаанд. Масалан, аз номи Восит номи занонаи Восита сохта ва истифода намешавад, зеро ин калимаи маъмулии дигар дар забон аст, аз номи арабии Сафар номи духтаронаи Сафара насохтаанд, балки Сафаргул ё Сафармоҳ гуфтаанд, аз Ҷаббору Қаҳҳор Ҷаббораву Қаҳҳора надорем ва ғайра.

Калимаҳои *раиса*, *котиба*, *муаллима* низ ба он сабаб пайдо шуданд, ки аз ҳисоби занҳо чунин коргарону кормандон ба майдон омаданд (ки дар гузашта набуд). *Адиба*, *шоира* ва амсоли онҳо дар ҳамонандӣ (аналогия) сохта ва истифода шуданд. Дар ин миён пайдоиши калимаи “муҳтарама”, ки аз сохтакорихои даҳ соли охир аст, дар ҳақиқат, хатоӣ маҳз буду ҳаст. Ин калима дар пайравӣ ба калимаи русии “уважаемая” сохта шуд. Онҳое, ки калимаи “муҳтарама”-ро сохтанду роиҷ гардониданд, дарк накарданд, ки дар забони русӣ сифатҳо низ шакли занона

доранд (новый дом, новая школа), ки ба табиати забони тоҷикӣ умуман хос нест.

Ба итминони комили мо, пас аз сад соли дигар ҳам хонанда дар муносибат бо зан-омӯзгор “муаллима” гуфта мурочиат хоҳад кард, зеро он бори маъное, ки ин калима ба дӯш кардааст, ба “омӯзгор” бор кардан имкон надорад ва хеле сунъӣ хоҳад буд. Бовари кас намеояд, ки акнун ба духтараке, ки дар даромадгоҳи утоқи кори раис/директор/вазир менишинад, “котиб” гуфта мурочиат кунем.

Вобаста ба ин мулоҳизаҳо дар Қоидаҳои имло ин нукта бояд ба тарзи зайл шарҳ дода шавад: **“Шаклҳои занонаи исмҳои ифодакунандаи касбу кор (раиса, котиба, шоира, муаллима) дар асноди расмӣ ва меъёрии ҳуқуқӣ корбурд намешаванд: *Шоирӣ халқии Тоҷикистон* (ҳам барои мард, ҳам барои зан), *раиси ширкати сайёҳӣ* (хоҳ мард бошад, хоҳ зан). Дар забони гуфторӣ истифодаи шаклҳои занона мумкин аст (чунки бо сад роҳ манъ кунем ҳам, ин кор иҷронашаванда аст!).**

Намуна овардан ҳам ҳунар аст

Дар қоидаҳои имло овардани намунаҳо ҳатмист, инро ҳама эътироф мекунам. Ба андешаи мо, дар масъалаи овардани намунаҳо ба ду чиз бояд тавачҷӯх кунем: 1) пуррагии намуна, 2) таъсири эҳсосоти намуна, ҳолибияти он.

Ба хотири он ки ин масъала равшантар шавад, барои ҳар яке аз ин ишораҳо аз Қоидаҳои имло иқтибос меорем:

Дар шарҳи имлои сифат омадааст:

“Якҷоя навишта мешаванд:

- сифатҳое, ки аз такрори калима ва миёнвандҳои -ба-, -дар- иборатанд: чанги танбатан, суҳбати **рӯбарӯ**, овораи **дарбадар**, такрори **пайдарпай** ва ғайра.”

Дар имлои зарф меҳонем:

“Чудо навишта мешаванд:

- зарфҳое, ки аз такрори калима ва пешоянд сохта шудаанд: дам ба дам, рӯз то рӯз, вачаб ба вачаб, сол ба сол, хона ба хона, **рӯ ба рӯ, дар ба дар, пай дар пай** ва ғайра.”

Албатта, барои мутахассиси соҳаи забон маълум аст, ки **рӯбарӯ** сифат асту **рӯ ба рӯ** зарф аст. Аммо, ҳамон тавре ки қайд кардем, Қоидаҳои имло барои ҳама аст. Ҳангоми ба вазифаи сифат омадани калимаҳои ишорашуда (ишора аз мост) сифатҳоро якҷоя бо исмҳо дар шакли ибора овардаанд, ки комилан дуруст аст.

Магар беҳтар нест, ки ҳангоми ба вазифаи зарф омадани онҳо ва чудо навишта шуданашон низ намунаҳоро пурратар орем: *Рӯ ба рӯ – беҳ аз паҳлу ба паҳлу; дар ба дари мардум гаитан, пай дар пай борон боридан*. Ба имтминони комили мо, чунин тарзи шарҳи имло хеле беҳтар аст.

Дар имлои сифатҳои феълӣ бо намунаҳое дучор мешавем, ки далели безътиной ба асолату равонии забони тоҷикӣ аст ва ба назар мерасад, ки мо бо ин кор чунин сохтакориҳоро дар забон пайгирӣ мекунем. Ба мисолҳои зер таваччуҳ кунед:

Намунаҳои Қоидаҳои имло	Гунаҳои зебову равони онҳо
донишчӯёни имсол хатмкунанда шаҳси ба саволҳо чавобдиҳанда молҳои ба бозор фиристодашаванда нақшаи кори тартибдода нақшаи таъинкардашуда ҳодисаи ногаҳон баамаломата	донишчӯёни соли хатм / хатмкунанда шаҳси посухгӯ молҳои бозор /бозорӣ нақшаи кори мураттаб нақшаи муайяншуда ҳодисаи ногаҳонӣ

Ҳамчунин, намунаҳое низ воমেҳӯранд, ки тобиши маъноии манфӣ доранд: *чавонони имрӯзаи азхудрафта*,

пири барнодили барҷомонда, умеди пуринтизори барбодрафта... (таъкид аз мост).

Чӣ бадӣ дорад, агар намунахоро бо тобиши некбинонаву мусбат биёварем? Барои намуна: *бемори баъди ҷарроҳӣ бахушомада, умеди ҳанӯз барбоднарафта, шеърҳои азёдкарада, донишҳои азхудшуда* ва ғайра.

Ин мулоҳизаҳо ночиз ба назар мерасанд, вале месазад, ки ба он низ таваччуҳ шавад.

Баъзе аҷоиботи дигар дар Қоидаҳо

Масъалаи ба ҳарфи “и” табдил ёфтани ҳарфи “ӣ”
хангоми иловаи чузъҳои дигар ба калима низ дар Қоидаҳои имло ба чунин тарз шарҳ ёфтааст:

“Эзоҳ. Дар мавриди калимаву иборасозӣ овози **ӣ** бо **и** навишта мешавад: моҳӣ - моҳиҳо, моҳиён, моҳигир, моҳии бирён, моҳиро бо шаст гирифтанд; кӣ? - кихо?, кист?, киро?, киям?; ободӣ - ободии кишвар; сӣ - сиюм, сисола; шолӣ - шоливу гандум ва ғайра.”

Аввалан, дар забони тоҷикӣ овози “ӣ” вучуд надорад, овози “и” ҳаст, ки вобаста ба мавқеъ бо ду ҳарф – “и” ё “ӣ” ифода меёбад. Як овоз бо овози дигар навишта намешавад, навиштан ба ҳарф тааллуқ дорад. Баъдан, таркиби “Дар мавриди...” дар ин ҷо хеле бемаврид аст! Шакли дурусти эзоҳ чунин бояд бошад:

Эзоҳ: **Ҳангоми калимасозиву иборасозӣ (пайваст шудани пасвандҳо, бандакҳо ва калимаҳои дигар ба калимае, ки бо ҳарфи “ӣ” тамом шудааст), вақте ки мавқеи ҳарфи “ӣ” тағйир меёбад (дигар дар охири калима нест), он дар навишт ба ҳарфи “и” табдил меёбад:** моҳӣ - моҳиҳо, моҳиён, моҳигир, моҳии бирён, моҳиро бо шаст гирифтанд; кӣ? - кихо?, кист?, киро?, киям?; ободӣ - ободии кишвар; сӣ - сиюм, сисола; шолӣ - шоливу гандум ва ғайра.

Услуби нигориш дар аксар мавридҳо рӯя нашудааст. Масалан, дар имлои ҳарфи “и” омадааст (ишораҳо бо ранги сиёҳи баланд аз мост):

1) ҳарфи и дар мавридҳои зерин **навишта мешавад**:

- барои ифодаи овози и-и ноустувор...

- дар анҷоми пешояндҳо **меояд**...

- дар охири пайвандакҳо **меояд**...

- дар охири ҷонишинҳо **меояд**...

- барои ифодаи овози “и”- и устувор...

Дар ин шарҳҳо, дар гурӯҳҳои дуҷум, сеҷум ва чорум калимаи “меояд” барзиёдист, зеро ин маънӣ дар ҳуди унвон омадааст (навишта мешавад).

Айнан чунин ҳолат дар шарҳи имлои ҳарфи “ъ” мушоҳида мешавад:

“Ҳарфи ъ дар мавридҳои зерин **навишта намешавад**:

- дар байни ду садонок, ба истиснои калимаҳои ғайри, таъин **навишта намешавад...**”

Дар шарҳи имлои ин ҳарф (ъ) боз як ҳолати аҷибу ғариб мушоҳида мешавад:

“Ҳарфи ъ дар мавридҳои зерин навишта мешавад:

- дар калимаҳои, ки бо ъ анҷом меёбанд, ҳангоми қабули пасванди ҷамъбандии “-ҳо”, пайвандаки “у” ва бандики изофӣ (и): шамъҳо, таъбу нашр, шамъу парвона, ҷамъи мардум, рафъи мушқилот, навъи ангур ва ғайра.”

Ин ҷумла мантиқан хатост. Дурусташ:

“-дар калимаҳои, ки бо **ҳамсадо ва ъ** анҷом ёфтаанд, ҳангоми қабули пасванди ҷамъбандии “-ҳо”, пайвандаки “-у”, бандики изофӣ (-и) ва **калимасозӣ** ҳарфи “ъ” дар имло **нигоҳ дошта мешавад** (ин калимаҳо бе қабули ҷузъҳои дигар ҳам “ъ” доранд!): шамъҳо, таъбу нашр, шамъу парвона, ҷамъи мардум, рафъи мушқилот, навъи ангур, **мавқеъгирӣ, ҷамъомад** ва ғайра.”

Дар қисмати аз як сатр ба сатри дигар гузаронидани **ҳиссаи калима** низ баъзе норасоиҳо ба мушоҳида мерасад. Дар ду Қоидаҳои имлои охир ин масъала чунин шарҳ ёфтааст (ишораҳо аз мост):

“**Аз сатр ба сатр гузаронидани ҳиҷои калима**”

Қоидаҳои имлои с. 2011	Қоидаҳои имлои с. 2021
<p>Аз сатр ба сатр гузаронидани ҳиҷои калима дар асоси қоидаҳои зер сурат мегирад:</p> <p>- риояи якнавохтии ҳиҷо: <i>бод-бон, ба-ро-дар, бог-бон, хо-на, дӯс-тӣ, та-аҷ-чуб, та-бас-сум, маъ-руф, аъ-ло, эъ-лон, панд-но-ма</i> ва ғайра;</p> <p>- агар ҳиҷо аз як садонок иборат бошад, ба сатри дигар гузаронида намешавад: на ба шакли <i>а-ро-ба, о-во-за, о-ро-мӣ, балки</i> <i>аро-ба, ово-за, оро-мӣ</i> ва ғайра.</p>	<p>Аз сатр ба сатр гузаронидани ҳиҷои калима дар асоси қоидаҳои зерин сурат мегирад:</p> <p>- риояи яклухтии ҳиҷо: <i>хо-на, бод-бон, маъ-руф, аъ-ло, бог-бон, эъ-лон, ба-ро-дар, та-аҷ-чуб, тар-тиб, рав-шан, панд-но-ма, модар</i> ва ғайра;</p> <p>- агар ҳиҷо аз як ҳарф иборат бошад, дар сатри аввал монда ё ба сатри дигар намегузарад: аро-ба, ово-за, оро-мӣ ва ғайра.</p>

Аввалан, на ҳиҷо, балки ҳисса ё қисми калима аз як сатр ба сатри дигар гузаронида мешавад. Он ҳисса (қисм) метавонад аз як ҳиҷо иборат бошад ё бештар аз он. Сониян, Қоидаҳои имлои соли 2011 дар шарҳи дуюм ноқис аст: масъалаи дар сатри аввал боқӣ намондани як ҳарф, ки ҳиҷоро ифода кардааст, шарҳ наёфтааст, дар шарҳ масъалаи ба сатри дигар **гузаронида нашудан** омадааст, аммо намунаҳо ба масъалаи дар сатри аввал мононда нашудани чунин ҳиҷоҳо тааллуқ доранд, яъне барои қоидаи зикршуда ягон намуна нест!

Дар Қоидаҳои имлои соли 2021 сабъӣ кардаанд, ки ин ноқисиро ислоҳ кунанд, аммо боз ҳам ноқис.

Аввалан, чумла услубан ғалат аст: “...дар сатри аввал монда ё ба сатри дигар намегузарад.” Шаклҳои имконпазири дурусти чумла чунин аст: **1) агар ҳиҷо аз як ҳарф иборат бошад, дар сатри аввал мононда ё ба сатри дигар гузаронида намешавад. 2) агар ҳиҷо аз як ҳарф**

иборат бошад, дар сатри аввал намемонад ё ба сатри дигар намегузарад. Табиист, ки намунаҳо ҳар ду мавридро бояд нишон диҳанд, яъне дар баробари калимаҳои додашуда (*аро-ба, ово-за, оро-мӣ*) калимаҳои навъи *во-қеа, мо-неа, та-биӣ* низ оварда шаванд.

Аҷоиботи дигар дар шарҳи имлои артикли арабии “ал” мушоҳида мешавад:

- дар осори илмию адабӣ артикли **ал** (ва гунаҳои он) дар аввал бо ҳарфи калон ва дар байн бо ҳарфи хурд навишта шуда, дар аввал баъд аз ал ва дар байн аз ду тараф бо нимтире ҷудо карда мешавад: "Ат-тафҳим"-и Абурайҳони Берунӣ..."

Аввалан, дар осор не, балки дар унвон (ном)-и осори илмию адабӣ гуфтан лозим аст (дар Қоидаҳои соли 2011 дуруст аст). Сониян, ба мантиқи қисми дуюми ҷумла таваҷҷуҳ кунед: ...дар аввал баъд аз **ал** ва дар байн аз ду тараф бо нимтире ҷудо карда мешавад. Агар ин ҷумларо ба қисматҳо ҷудо кунем, чунин мешавад: дар аввал баъд аз **ал** бо нимтире ҷудо карда мешавад; дар байн аз ду тараф бо нимтире ҷудо карда мешавад (ҷузъи “ҷудо карда мешавад” услубан ба ҳар ду мавқеъ мансуб аст). Шакли дурусти ин ҷумла чунин бояд бошад: **агар дар аввал омада бошад, пас аз он ва агар дар байн омада бошад, аз ду тарафи он аломати нимтире гузошта мешавад.**

Дар имлои исм омадааст:

“Ҷудо навишта мешаванд:

- таркибҳои ҷуфте, ки бо пайвандаки -у (-ю, -ву) шакл гирифтаанд: шаъну шараф, молу ҳол, долу дарахт, марзу бум, орзую ҳавас, зебу зинат, сарвату дорой ва ғайра;

- исмҳои таркиби ибораҳои изофии зерин: аспӣ гули бодом, атласи абри баҳор, гули ошиқи печон, гули намози шом ва ғайра;

- номҳои ҷуғрофӣ, ки дар қолаби ибори изофӣ сохта шудаанд: Осиёи Марказӣ, Осиёи Ҷанубӣ, Шарқи Дур, Пули Гирдоб, Пилдони Боло, Қалъаи Лаби Об ва ғайра.

Эзоҳ. Агар ҳар ду чузъи чунин исмҳо задаи ягона дошта бошанд, якҷо навишта мешаванд: Конибодом, Шаҳринав, Сарихосор, Шаҳрисабз, Шаҳритус, Даштичум ва ғайра.”

Мушкил ин ҷост: аз кучо донем, ки ҳар ду чузъи чунин исмҳо задаи ягона доранд, яъне ишора ба калимаи мураккаб будани онҳост? Шарҳи ин масъала барои равшанӣ андохтан ба ин падидаи забонӣ хеле муҳим аст. Ҳоло ҳатто дар байни худи мутахассисон дар навишти номҳои Сари Осиё/Сариосиё, Хоҷа Оби Гарм /Хоҷабигарм, Оби Гарм/Обигарм ва ғайра ягонагии андешаҳо дида намешавад. Сабаб чист?

Қоидаи имло дар ин маврид чунин аст: агар дар ибора (фарқ надорад, исми хос аст, ё ибораи одии синтаксисӣ) чузъҳои ибора ба маъноҳои луғавии худ омада бошанд, аз ҳам ҷудо навишта мешаванд, агар ҳар ду чузъи ибора дар натиҷаи калимасозӣ (пайвасти ду чузъ) маънои худро тағйир дода бошад (ва дорои як задаи умумӣ шуда бошад), яклухт навишта мешаванд.

Тибқи ин қоида дар ибораҳои *аспи гули бодом, атласи абри баҳор, гули ошиқи печон* қисмҳои дуҷум ба шакли як калимаи мураккаб омадаанд ва бояд чунин навишта шаванд: *аспи гулибодом, атласи абрибаҳор, гули ошиқипечон, гули намозишом*. Ҳатто дар байни мардум *гули намозишом* ба шакли “намошомгул” низ гуфта мешавад, ки далели як калима будани ин ибора (намози шом) ва ба маънои маҷозӣ истифода шудани калимаҳои дохили он (намоз, шом) аст. Муқоиса кунед:

Дар сари роҳ ҷавонони *мардикор* меистоданд – *Ў марди кори худ* аст. *Шаҳринав* номи шаҳр аст – Дар ин ҷо *шаҳри нав* бунёд мешавад.

Маҳз ба ҳамин хотир Осиёи Марказӣ ва Шарқи Дур аз ҳам ҷудо навишта мешаванд, зеро чузъҳои дохили онҳо ба маънои аслии худ омадаанд, аммо Шаҳрисабз, Шаҳринав ва ғ. яклухт навишта мешавад, зеро чузъҳои таркиби онҳо ба маънои маҷозӣ омадаанд.

Масъалаи чудо ё якҷоя навишта шудани ҷузъҳои феъли таркибии номии пешоянддор (аз бар кардан, аз ёд кардан, ба чо овардан, умр ба сар бурдан, дар бар гирифтан, ба воя расидан, ба кор бурдан ва ғайра), ки дар шарҳи имлои феъл омадаанд, каме нозук ба назар мерасад. Дар феълҳои таркибии “ба воя расидан”, “умр ба сар бурдан” пешояндҳои маъноӣ аслии грамматикӣ худро нигоҳ доштаанд, аммо дар феълҳои таркибии “аз ёд кардан”, “аз бар кардан” бо калимаҳои баъдӣ пайваست шуда, калимаи нав сохта ба категорияи пешвандҳои гузаштаанд, бинобар ин, беҳтар аст якҷоя навишта шаванд: азёд кардан, азхуд кардан (муқоиса кунед: даркор будан, бехуд шудан...). Албатта, ин масъала баҳснок аст ва таҳқиқи алоҳидаро тақозо мекунад, аммо муқоисаи феълҳои таркибии “азёд кардан” ва “ба ёд овардан” кофист, то бидонем, ки дар мисоли якум “аз” вазифаи пешояндӣ худро аз даст додаасту дар мисоли дуюм “ба” вазифаи пешояндӣ худро нигоҳ доштааст. Ба як калима табдил ёфтани ин таркибҳоро дар талаффузи онҳо низ мушоҳида кардан мумкин аст: “азёд” яклухт (ҳачун як калима) талаффуз мешавад, дар сурате ки ҳангоми талаффузи “ба ёд овардан” ҷузъҳо аз ҳам ҷудо хонда мешаванд. Ҳамчунин, “ба ёд овардан”-ро бо “ба хотир овардан” иваз кардан мумкин аст, аммо “аз ёд кардан”-ро “аз хотир кардан” гуфтан мумкин нест.

“Кӣ” ва “ки”, “чӣ” ва “чи”

Табодули назар роҷеъ ба тафовути ин калимаҳо то ҳол дар ҷараён аст. Махсусан, дар навишти ҳар кӣ / ҳар ки, ҳар чӣ / ҳар чи. Дар Қоидаҳои имлои пешин шакли “ҳар кӣ” ва “ҳар чӣ” қабул шуда буд, Қоидаҳои имлои нав шакли “ҳар ки” ва “ҳар чи”-ро тасдиқ намудааст. Далели асосӣ дар ин маврид он аст, ки дар алифбои арабиасос ин таркибҳо на бо ҳарфи “й” (ифодакунандаи садоноки дарози “ӣ”), балки бо ҳарфи “ҳ” (ифодакунандаи садоноки кӯтоҳи “и”) навишта мешавад. Далели дигар он аст, ки, агар калимаҳои

“кй” ва “чй”-ро дар ин таркибҳо дароз талаффуз кунем, вазни шеър хароб мешавад. Ин далелҳо дурустанд.

Ҷонишинҳои саволии “кй?” ва “чй?”, дар ҳақиқат, дорои садоноки дарози “й” буда, дар алифбои арабиасос низ бо ҳарфи “йо” навишта мешаванд. Намунаи хуби он ин байт аст:

Бингар, ки чй мегӯяд, بنگر که چی میگوید،
Мангар, ки кй мегӯяд. منگر که کی میگوید.

Ҳамчунин, калимаҳои ихтисоршудаи “кист?” ва “чист” ҳамеша дар ҳатти ниёкон бо ҳарфи “йо” навишта мешавад: کیست، چیست

Сабаби бо садоноки кӯтоҳи “и” ифода ёфтани таркиби “ҳар ки”, ба эҳтимоли зиёд, ба он вобаста аст, ки дар ин таркиб калимаи “ҳар” шакли ихтисории “ҳар кас” аст, аз ин рӯ, онро, беҳтараш, ба шакли “ҳар, ки” нависем, зеро “ки” дар ин ҷо ҳамон пайвандаки тобеъкунанда аст, на пурсишҷонишини “кй”. Айнан ин ҳодисаро дар калимаи “ҳама” мушоҳида кардан мумкин аст, ки маъмулан ба маънои “ҳама кас”, “ҳама одамон” меояд. Муқоиса кунед: Ҳама омаданд? (Ҳама одамон омаданд?). Ҳар, ки қадри падару модарро надонад, хор мешавад (Ҳар касе, ки қадри падару модарро надонад, хор мешавад). Бинобар ин, ба таври намуна, байти машҳури Рӯдакиро ба ин тарз навиштан беҳтар ба назар мерасад:

Ҳар, ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.

Вақте ки ин байтро ба хонандагон мефаҳмонем, чунин мегӯем: “Ҳар касе, ки аз таҷрибаи рӯзгор (зиндагӣ)-и худаш наомӯзад, аз ягон омӯзгори дигар омӯхта наметавонад”.

Дар ин маврид саволе пайдо мешавад: Агар чунин бошад, таркиби “ҳар чи”-ро чӣ хел шарҳ диҳем? Савол мантикист, зеро мо пайвандаки тобеъкунандаи “чи” надорем, тибқи мазмун калимаи “чи” барои ифодаи “чиз” омадааст: “Ҳар чи бодо – бод! (Ҳар чизе, ки шавад, ҳаволааш ба Худо!). Ин ҷо, боз ҳам бо эҳтимоли зиёд, на қотеона, метавон гуфт, ки ин таркиб аз рӯйи нусхабардорӣ

(аналогия) аз таркиби “ҳар, ки” пайдо шудааст ва он шакли ихтисории “ҳар чизе, ки” аст. Зимнан, агар ба талаффузи ин таркибҳо таваччуҳ кунем, хоҳем дарёфт, ки он ҳамчун як калима бо задаи ҳичои аввал (ҳар) хонда мешавад: [ҳарки, ҳарчи].

Имлои садонокҳо / имлои ҳамсадоҳо

Дар имлои садонокҳо ҳамаи садонокҳо ба ин ё он андоза шарҳ дода шудаанд. Аммо дар қисмати имлои ҳамсадоҳо танҳо баъзе аз онҳо шарҳ ёфтаанд. Зимнан, аҷиб аст, ки барои имлои ҳарфи “ж” банди алоҳида оварда шуда, таъкид гардидааст, ки он “дар оғоз, байн ва анҷоми калима навишта мешавад”. Магар дигар ҳамсадоҳо чунин хусусият надоранд? Бигзор ин нукта дар қоидаҳои имлои пешин таъкид шуда бошад, магар шарт аст, ки онро ҳар дафъа нусхабардорӣ кунем? Ниҳоят, азбаски дар ин қисмат на ҳамаи ҳамсадоҳо шарҳ ёфтаанд, унвони онро “Имлои баъзе ҳамсадоҳо” гуфтан беҳтар аст.

Нозуқиҳои номутобиқии матни қонунҳои ҷорӣ, матнҳои даврони пешин бо Қоидаҳои имло

Ҳамагон медонем, ки ҳамзамон бо қабули Қоидаҳои имло наметавонем ба зудӣ ҳамаи осори пешинаро дар шакли нав (бо риояи қоидаҳои нави имло) таҳия ва нашр кунем. Аз ҷумла, таҳияи матни нави асноди меъёрию ҳуқуқӣ замони бештареро тақозо мекунад, тибқи қонунгузории ҷорӣ матни Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро фақат бо роҳи раёйпурсии умумӣ тағйир додан мумкин аст. Табиист, ки дар як давраи муайян номутобиқ будани матнҳои пешин бо қоидаҳои имлои нав ба мушоҳида мерасад.

Ин ҷо саволе ба миён меояд: Агар муҳаккиқ ё ҳар шахси дигар дар мақолаву навиштаҳояш аз қонуну санадҳои расмӣ иқтибос овардан хоҳад, дар сурати номувофиқатии имло чӣ кор бояд кунад? Агар матнро дар асл орад, риоя нашудани Қоидаҳои имлои ҷорӣ ба миён меояд. Аз тарафи дигар, ҳеҷ кас ҳуқуқи тағйир додани матни аслии қонунҳоро надорад.

Матнҳои бадеӣ ва илмӣ адибону олимони пешин низ ҳангоми овардани иқтибос ва ё бознашри онҳо ба ин нозуқиҳои риояи Қоидаҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Ин нозуқиҳо на танҳо ба мувофиқ сохтани навишти калимаҳо (масалан, принцип – принцип, концепсия – концепсия), балки истеъмоли калимаҳои алоҳида низ тааллуқ доранд, ки имрӯз гунаи дигари онҳо расман пазируфта шудааст (университет – донишгоҳ, студент – донишчӯ, программа – барнома ва ғайра).

Ин мулоҳизаҳо моро водор месозад, ки дар шароити кунунӣ оид ба ин масъалаҳо тавсияҳо мураттаб намоем. Аз ҷумла, ба шакли имрӯза навишта шудани калимаву ибораҳо ва таркибҳои, ки матни асло ҳалалдор намесозанд, метавон тавсия дод, то ки ягонагии имло нигоҳ дошта шавад ва хонандаи одиро ба иштибоҳ набарад. Аз ҷониби дигар, калимаву истилоҳоти илмиро, ки имрӯз ба гунаи дигар қабул шудаанд, дар ҳамон шакли аслашон навишта, дар поварақ (ё дар қавс) овардани шарҳу тавзеҳотро тавсия додан ба мақсад мувофиқ аст.

Оё дар Қоидаҳои имло ҳолатҳои истисноиро ба назар гирифтани мумкин аст?

Дар илмҳои дақиқ дар формулаву масъалаҳо аз ҳарфҳои латинӣ низ истифода мебаранд: t - вақт, s - суръат, ABC - ишораи кунҷҳо, x – адади номаълум ва ғайра. Дар ифодаи баъзе ченакҳо аз ихтисораҳои русӣ низ истифода мешавад: g – *грамм*, kg – *килограмм*, t- *тонна*, m – *метр*, cm – *сантиметр* ва ғайра. Баъзе аз ченакҳо бо ихтисораҳои тоҷикӣ ҳам ифода меёбанд: км/с – *километр дар як соат*, м²- *метри мураббаъ* ва ғайра. Дар ин миён ченакҳои ҳастанд, ки дар таркибҳои ҳарфи “ц” доранд: герц (Гц), *центнер* (ц). Дар ин маврид, агар “центнер”-ро бо сентнер ифода карда, дар шакли ихтисора бо “с” нависем, бо ихтисораи калимаи “соат” (с) омехта мешавад, “Гц”-ро низ ба шакли “Гс” навиштан лозим мешавад. Шояд мисолҳои

дигари ба ин монанд низ бошанд, ки ба мутахассисони соҳаи илмҳои дақиқ ва техникӣ маълум бошад.

Масъалаи дигар навиштани сураҳои Қуръон ва ё дуоҳо бо алифбои тоҷикӣ аст. Азбаски чунин матнро бо забони арабӣ талаффуз кардан лозим меояд, хангоми навиштани калимаҳо бо ҳарфи “айн” шакли тоҷикии қабулшудаи онро навиштан дуруст аст, ё ҳарфи “айн”-ро барқарор кардан? Барои намуна, “Инна лиллоҳи ва инна илайҳи **рочиъун**” нависем, ё “Инна лиллоҳи ва инна илайҳи **рочиун**”?

Ҳоло дар матнҳои русӣ, агар номҳо, таркибу ибораҳои хосси хориҷӣ ояд, шакли аслии онро дар ҳамон матн навиштан ба расмият даромадааст. Барои намуна: “22 марта глава группы InfoWatch Наталья Касперская заявила, что в конце февраля-начале марта Россию покинуло большое количество IT-специалистов”.

Ин ҳолатро дар нашрияҳои тоҷикӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст: “Профессор Лутфизода аз Донишгоҳи Берклии иёлати Калифорния кори асосии “Fizzy sets”-ро дар маҷаллаи “Information and Control” ба таъб расонд” (“Ҷумҳурият”).

Вобаста ба ин мулоҳизаҳо, оё метавонем дар Қоидаҳои имло эзоҳе биёрем, ки “**дар ҳолатҳои зарурӣ истифода аз ҳарфу калимаҳои алифбоҳои дигар дар ҳамон шакли аслиашон иҷозат дода мешавад**”? Ин масъаларо низ баррасӣ кардан аз ғоидаи ҳоли нест, то ки қоидаҳои имлоро дар ҳолатҳои гуногуни истисноӣ низ мураттаб намуда, ягонагии имлоро дар васоити ахбори омма ба роҳ монем.

ЧАНД АНДЕША ДАР МАВРИДИ АЛОМАТҲОИ КИТОБАТ

Аломати нуқта

Дар шарҳ омадааст:

“Нуқта дар охири ҷумлаи ҳикоягӣ гузошта мешавад. Ҷумлае, ки дар охири он нуқта гузошта шудааст, фикри тамомшударо фаҳмонида, мазмуни хабарӣ дорад.”

Яке аз намунаҳо:

Тавоно бувад, ҳар ки доно бувад,

Ба дониш дили тир барно бувад. (А.Фирдавсӣ)

Ин ҷо саволе ба миён меояд: Магар мисраи якум (Тавоно бувад, ҳар ки доно бувад) фикри тамомшуда нест?

Дар ин байт дар мисраи якум аломати вергул гузошта мешавад, аммо давоми он (мисраи дуюм) бо ҳарфи калон сар мешавад. Ин хусусияти нигориши назм аст. Гузашта аз ин, дар ҷойи дигар байти зерин оварда шудааст:

Наёмад ба гӯшат ба ҳар анҷуман,

Камону каманди гави пилтан? (Абулқосим Фирдавсӣ)

Дар ин байт дар мисраи якум аломати вергул гузоштан ғалат аст, зеро ду мисраъ як ҷумларо ташкил додааст.

Ин мулоҳизаҳо моро водор месозад, ки дар мураттаб сохтани қоидаҳои имло ва аломатҳои китобат хусусиятҳои забони назро аз забони наср ҷудо кунем. Агар аломатҳои китобат хусусиятҳои назро инъикос кунанд (масалан, к-аз, в-он...), аз назм намуна овардан дуруст аст, аммо дар ҳолатҳои, ки байни насру назм дар истифодаи қоидаҳои имло ва аломатҳои китобат тафовут вучуд дорад, аз овардани намунаҳои назмӣ худдорӣ кардан беҳтар аст.

Нозукии ин масъаларо бо як намунаи дигар аз Аломатҳо (**аломати савол**) меорем:

Дар охири шарҳи мавқеъҳои гузоштани аломати савол, дар қисмати “- тарзи талаффуз, оҳанги пурсиш” чунин намуна оварда шудааст:

Зи чашти шӯхи ту ҷон кай тавон бурд?

Ки доим бо камон андар камин аст. (Ҳофизи Шерозӣ)

Аввалан, ин намуна ба қисмати дигар (истифодаи калимаҳои саволӣ, аз ҷумла, “қай?”) тааллуқ дорад, сониян, аломати савол бояд дар охири байт гузошта шавад, на дар мисраи якум, зеро мисраи дуюм давоми ҳамон як ҷумлаи мураккаби тобеъ аст: *Аз ҷашми шӯхи ту, ки доим бо камон дар камин аст, ҷон қай метавон бурд?* Ниҳоят, дар ин намуна як нозукии дигар низ ҳаст: ба ҳамагон ёд медиҳем, ки пеш аз пайвандаки тобеъкунандаи “ки” аломати вергул гузошта мешавад, аммо ин ҷо “ки” пас аз аломати савол омадааст. Худи ҳамин чиз собит месозад, ки аломати савол бояд дар охири байт гузошта шавад.

Аломати хитоб

Дар яке аз шарҳҳои он омадааст:

“- дар ҳолатҳои, ки **хитоб**, нидо ва *калимаҳои ҳа, оре, бале, не (на), эй, ҳошо, баҳ-баҳ* ва ғайра **бо оҳанги хитоб** талаффуз мешаванд (аломати хитоб гузошта мешавад – А.Б.):

“**Хитоб** бо оҳанги **хитоб** талаффуз мешавад” чӣ маъно дорад?

Хусусияти истифодаи аломати хитоб он аст, ки онро муаллиф муайян мекунад, на хонанда. Аз худи ҳамон як ҷумла пай бурдан душвор аст, ки он бо оҳанги хитоб бояд хонда шавад, ё на. Масалан, ба намунаи зерин тавачҷуҳ кунед:

Банд дар пойи Рустам! Ҳошо! Маро чархи баланд ҳам баста наметавонад. (Сотим Улугзода)

Дар ин мисол ҷумлаи охирро ҳам метавон бо оҳанги хитоб талаффуз кард ва аломати хитоб гузошт, ҳам бе он, ҳам аломати хитоб метавон гузошт, ҳам аломати нукта. Ин ба ихтиёри худи муаллиф аст. Аз ин рӯ, мантиқан, на аломати хитоб ба оҳанги талаффуз вобаста аст, балки гузошта шудани аломати хитоб оҳангро тағйир медиҳад.

Ҳамчунин дар шарҳи аломати хитоб омадааст: “Агар дар ҷумлаи хитобӣ оҳанги талаффуз бошиддат бошад, ду ё се аломати хитоб гузошта мешавад:

*Эй нопоки хештанношинос! Ба дастам афтодӣ!!
(Сотим Улугзода)”*

Аз дуто гузоштани аломати хитоб бояд расман сарфи назар кунем, ин мантиқ надорад. Барои таъкиди оҳанг, он ҳам аҳёнан, сето аломати хитоб мегузоранд. Агар адибон дар ҳазор маврид як маротиба ду аломати хитобро истифода кунанд, ин қоида нест, истисно аст!

Аломати вергул

(Зимнан, на ҳама медонанд, ки калимаи “вергул” на русӣ аст, на англисӣ, балки фаронсавӣ аст). Дар мавриди истифодаи ин аломат як нуктаро қайд кардан бамаврид аст, ки баъзан онро тибқи мантиқи сухан бояд гузорем, на аз рӯйи қоидаҳои шартан қабулшуда. Аз ҷумла, вақте ки ин аломат ду ҷумларо ба ҳам мепайвандад, байни ин ҷумлаҳо дар талаффуз як ист ба амал меояд. Ду калимаро пайвастан дигар асту ду ҷумларо пайвастан – дигар. Аҷиб аст, ки пеш аз ҳамаи пайвандакҳо, аз ҷумла, пайвандакҳои пайвастанкунанда (хилофӣ, ҷудой, пайихам) ин аломатро мегузорем, аммо пеш аз пайвандаки “ва” гузошта намешавад. Сабаб чист? Дар забони русӣ (ки аломатҳои китобати мо дар заминаи қоидаҳои он мураббаъ гардидааст) дар ин гуна ҳолатҳо пеш аз пайвандаки “и” (ва) аломати вергул гузошта мешавад (**Запятая перед союзом “и”** ставится между простыми предложениями в сложносочиненном предложении).

Сониан, ҳамеша ин қоидаро пайравӣ мекунем, ки калимаву таркибҳои навъи *аз як тараф, аз тарафи дигар, махсусан, аз ҷумла, албатта, хусусан, дар ҳақиқат* ва ғайра дар сурати дар мобайни ҷумла ҷойгир шуданашон аз ду тараф бо вергул ҷудо карда мешаванд. Ин ҷо як нозуки ҳаст, ки бояд ба эътибор гирем: калимаи “махсусан” ва таркиби “аз ҷумла” бо калима(ҳо)-и баъдӣ алоқаи мантиқӣ доранд, бинобар ин, аломати вергули дуҷум на ҳамоно пас аз ин калимаву таркиб, балки баъд аз калимаҳои ба онҳо

алоқаманд гузошта шавад, беҳтар аст. Аз Аломатҳои китобат як намуна меорем:

*“Ҳоло бисёриҳо, **махсусан**, ҷавонон аз кӯҳистон оҳиста-оҳиста ба водӣ мекӯчанд. (Саттор Турсун)”* Дар ин ҷумла калимаи “ҷавонон” бо калимаи “махсусан” алоқаи мантиқӣ дорад ва дар талаффуз низ якҷоя бо он хонда мешавад. Бинобар ин, пас аз калимаи “ҷавонон” гузоштани аломати вергул ба хониши дурусту мантиқии ҷумла кумак мекунад: *“Ҳоло бисёриҳо, **махсусан ҷавонон**, аз кӯҳистон оҳиста-оҳиста ба водӣ мекӯчанд.* Барои таркиби “аз ҷумла” низ чунин намуна овардан мумкин аст: *Дар ин чорабинӣ ҳама, аз ҷумла духтарон низ, фаъолона иштирок карданд.*

Аломатҳои тире ва нимтире

Ин аз он масъалаҳоест, ки ба моҳияти он ҳатто баъзе олимон ҳам сарфаҳм намераванд ва ин ду чизро аз ҳам фарқ карда наметавонанд. Аксаран ба ҷойи аломати тире нимтире мегузоранд (аз овардани мисолҳо ба хотири дахл накардан ба шахсият худдорӣ мекунем, аммо бовар дорем, ки ин ҳодисаро қариб ҳама мушоҳида кардаанд).

Бояд қайд кард, ки аломати нимтире бо ҳама хусусиятҳои ба қоидаҳои имло тааллуқ дорад, на ба аломатҳои китобат. Қоидаҳои имло бо калимаву ибораҳо алоқаманд аст, аломатҳои китобат – бо тарзи нигориши ҷумла. Аз ин ҷост, ки вақте сухан аз аломати нимтире меравад, тарзи навишти калимаҳо ва баъзан ибораҳо дар назар дошта мешавад (масалан, ҳангоми бо нимтире ҷудо навиштани ибораву, ки ҷузъи якуми он дар нохунак ё кавс омада бошад: “Шоҳнома”-и Фирдавӣ), аммо аломати тире ва дигар аломатҳои китобатро бе ҷумла тасаввур кардан имкон надорад. Тақия кардан ба он ки дар худӣ номаш калимаи “аломат” ҳаст, ҳанӯз маъноӣ ба аломатҳои китобат тааллуқ доштани онро надорад, зеро дар алифбо ва имло низ мавҷудияти ин ё аломат мумкин аст: аломати ҳамза дар арабӣ, аломатҳои сахтиву нармӣ дар забони русӣ, аломати

сакта, ки онро ҳамчун номи ҳарфи “Ъ” қаблан истифода мекардем, аломати апостроф дар англисӣ ва ғайра.

Шарҳи ин аломат аз ҷониби худи таҳиягарон низ ба Қоидаҳои имло рабт доштани онро собит мекунад: “Нимтире (дефис) хатчаи васлкунандаи байни **қисмҳои калимаи мураккаб** хангоми якҷоя навиштан ё байни ду калимае мебошад, ки яке аз онҳо муносибати баёнӣявӣ дошта, якҷоя **калимаи мураккабро** ташкил медиҳанд.” Агар чунин бошад, пас ҷойи он имлои калимаи мураккаб аст, новобаста ба он ки ба кадом ҳисси нутқ тааллуқ дорад. Дар натиҷа, он чи ки дар шарҳи аломати нимтире омадааст, айнан такрори ҳамон нуктаҳоест, ки дар Қоидаҳои имло шарҳ дода шудааст. Худи ҳамин чиз мантиқан сарфи назар кардан аз шарҳи онро дар Аломатҳои китобат собит месозад, вагарна такрори ҳамон як чиз ба кӣ ва барои чӣ лозим аст?

Бо ин ҳама, истифодаи аломати нимтире дар ибораҳои изофӣ ва пеш аз пасоянди “-ро” хангоми дар нохунак ё қавсайн омадани калимаи яқум аз мадди назари таҳиягарони Аломатҳои китобат дур мондааст (“Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ, Меъёрҳо (нишондиҳандаҳо)-и сифати таҳсилот ва ғайра).

МУЛОҲИЗАҲОИ ДИГАР ДАР АТРОФИ ИМЛО

Имлои калимаву таркибҳо ва номҳои тоҷикӣ дар забони англисӣ ва мушкилоти он

Имрӯз, ба шарофати Истиклоли давлатӣ, забони тоҷикӣ бо забонҳои дигари дунё, аз ҷумла, бо забони англисӣ низ дар робитаи қавӣ қарор дорад. Вобаста ба равобити гуногунҷабҳаи сиёсату иқтисодӣ, тижорату сайёҳӣ ва илмиву фарҳангӣ калимаҳои зиёди тоҷикӣ, пеш аз ҳама, номҳои ҷуғрофиву исмҳои хосси ифодакунандаи номи муассисаҳои ширкатҳо вориди забони англисӣ мегарданд.

Заминаҳои аввалини истифодаи калимаву исмҳои хосси тоҷикӣ дар забони англисӣ ҳанӯз дар замони шуравӣ гузошта шуда буд. Аммо, **мутаассифона, ин гуна калимаҳо на мустақиман аз забони тоҷикӣ, балки тавассути забони русӣ ворид мегардиданд.** Дар натиҷа, аксари онҳо асолату равоии худро аз даст дода буданд. Қабули номи кишвар ба шакли Tajikistan (ба ҷойи Tojikiston), Tajik (номи забон) ба ҷойи Tojiki, Nurek ба ҷойи Norak, Tursunzade ба ҷойи Tursunzoda, ҳатто ихтисораи ГВАО ба шакли русӣ аз ҳамон давра шуруъ шуда буд. Забони русӣ хусусиятҳои худро дорад. Аз ҷумла, дар ин забон гоҳе сифати нисбии аз номи забон сохташуда ба ҷойи номи кишвар истифода мешавад: Таджикско-афганская граница – марзи Тоҷикистону Афғонистон. Аз ин ҷо номи Университети давлатии Тоҷикистон ба шакли “Таджикский государственный университет” буду ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба шакли “Таджикский национальный университет” қабул шудааст. Бо тақлид ба забони русӣ дар забони англисӣ ҳам дар ин мавридҳо калимаи “Тоҷикистон” ба шакли Tajik вориди забони англисӣ шуд, ба ҷойи Tojikiston National University имрӯз Tajik National University менависанду мехонанд. Ин падида барои номҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ва амсоли онҳо низ маъмул гашт.

Ин мулоҳизаҳо дар назди мо масъулияти ҷиддӣ мегузорад, ин ҷо айби англисҳо нест. Мутаассифона, “англисидонҳо”-и мо ин равиши ғалатро идома доданд. Масалан, ҳоло дар тарҷумаи номи муассисаҳои илмиву таълимӣ ва сохторҳои онҳо, вазифаҳои унвонҳо ва шубҳаву факултетҳо, ки истифодаи шакли англисии онҳо дар мақолаҳои оинномаҳо ва ҳуҷҷатҳои дучониба ба расмият даромадааст, ин гуна падидаҳои номатлуб – тарҷума ва имлои нодурусти англисӣ ба мушоҳида мерасад.

Барои пай бурдан ба ин ғалаткориҳо аз маҷаллаҳои илмӣ чанд намуна меорем:

Русӣ: доцент кафедры таджикского языка Таджикского государственного института языков имени С.Улугзаде.

Англисӣ: Associate Professor of the Tajik Language Department of the Tajik State Institute of languages named after S. Ulugzade.

Русӣ: Ведущий научный сотрудник Института изучения проблем стран Азии и Европы Национальной Академии наук Таджикистана.

Англисӣ: Leading Specialist of the Institute of studying of the issues of the Asian and European countries of the Tajik National Academy of Science.

Русӣ: Ведущий научный сотрудник Института отдела педагогики и психологии Института развития образования имени А. Джами Академии образования Таджикистана.

Англисӣ: Leading Specialist of the Department of pedagogy and psychology of the Institute for the Development Education named after of A. Jami of the Academy of Education of Tajikistan.

Русӣ: Ассистент кафедры физического воспитания и методики обучения Кулябского государственного университета имени А.Рудаки

Англисӣ: Assistant of the Department of Physical Education and Teaching Methods of the Kulyab State University named after A.Rudaki.

Мо шакли русии ин навиштаҳоро махсус қайд кардем, то хонандагон итминон пайдо кунанд, ки тарҷумаи англисӣ маҳз дар заминаи забони русӣ сурат гирифтааст, на мустақиман аз забони тоҷикӣ.

Барои пай бурдан ба пурғалат будани ин тарҷумаҳои “расмӣ” мутахассиси забардасти забони англисӣ будан шарт нест. Масалан, ҳатто хонандаи закии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳам зуд пай мебарад, ки номҳои S. Ulugzade, A. Jami, Kulyab аз шакли русии ин калимаҳо гирифта шудааст, ҳама ҷо, ки “Тоҷикистон” омадааст, аз рӯйи гунаҳои русии он (Таджикистан, Таджикский) ба англисӣ ба шакли Tajikistan ва Tajik омадааст.

Ғалатҳои дигарро танҳо мутахассисони варзидаи забони англисӣ пай мебаранд, аммо шарҳи онҳо барои ҳар як хонандаи тоҷик омӯзанда аст. Дар Тоҷикистон (ва умуман, дар кишварҳои собиқ шуравӣ) бо номи шахсиятҳои шинохта гузоштани номи муассисаҳо ба расмият даромадааст. Дар навиштаҳои мазкур иборати “ба номи” дар ҳама гунаҳои англисӣ ба тарзи “named afther” навишта шудааст. Пай бурдан душвор нест, ки “тарҷумонон”-и ин ибораҳо “заҳмат” кашада, тарҷумаи компютери онро ба расмият даровардаанд. Ҳол он ки дар забони англисӣ дар ин мавридҳо ба шакли хеле осон номи шахсият дар аввал гузошта мешавад: Московский государственный университет имени Ломоносова - Lomonosov Moscow State University; Российский экономический университет имени Плеханова - Plekhanov Russian University of Economics. Бинобар ин шакли дурусти номҳои муассисаҳои зикршуда (агар бо дағали шакли маъмулшудаи Tajik-ро қабул кунем ҳам) бояд Ulughzoda Tajik State Institute of languages, Rudaki Kulob State University мешавад.

Тарҷумаи англисии “Пажӯҳишгоҳи рушди маориф” ва “Академияи таҳсилоти Тоҷикистон” низ бе дарназардошти хусусиятҳои забони англисӣ сурат гирифтааст. Агар Institute for the Development Education-ро ба тоҷикӣ тарҷума кунем (айнан) “Пажӯҳишгоҳ барои таҳсилоти рушд”

мешавад. Хандаовар нест? Дар номи “Академияи таҳсилоти Тоҷикистон” ду маротиба истифода шудани “of” дар забони англисӣ гӯшхарош мешавад. Сониян, калимаи “Тоҷикистон” маъмулан дар забони англисӣ дар аввал меояд (муқоиса кунед: Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон – Tajik National Academy of Science). Шакли дурусти англисии ин номҳо Tajik Academy of Education ва Education Development Institute мешавад. Тарҷумаи “Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон” низ ғалат аст. Гуфтан кофист, ки дар ҳамин ном дар забони англисӣ панҷ (!) маротиба “of” истифода шудааст. Тарҷумонҳои гиромӣ! Бандаки изофии тоҷикӣ на ҳамеша бо ин калима ифода меёбад! То кай аз пайи тарҷумаҳои пурғалати компютерӣ меравед?

Дар мавридҳои ба як муассисаи асосӣ тааллуқ доштани муассисаи ба истилоҳ зерсохтор, дар забони англисӣ онҳоро бе пайвастан бо ягон алоқаи грамматикӣ бо аломати вергул аз ҳам ҷудо менависанд. Шакли дуруст ва зебои ин муассиса ба англисӣ Institute of Asian and European Studies аст.

Ҳамин тариқ, барои намуна, шакли пурраи тарҷума (пас аз овардани ному насаби шахс) чунин бояд бошад: Senior Scientific Specialist, Institute of Asian and European Studies, Tajik National Academy of Science.

Ҳангоми пайдо шудани бахсҳо маъмулан масъулони идораву муассисаҳо осонакак посух медиҳанд: “Ин шакл расман дар Оинномаи муассиса қабул шуда, аз ҷониби Вазорати адлия тасдиқ шудааст”. Посухи мо ба шумо чунин аст: Оинномаро кӣ таҳия кардааст? Худи шумо! Пас ҳамон “худи шумо” метавонед онро тағйир диҳед!

Ин тафсилоти дуру дарози мо ба он хотир аст, ки таъкид кунем: мо бояд на танҳо ба дурустии имлои забони модарии худ, балки барои дурустии имлои калимаву таркибҳо ва номҳои тоҷикӣ дар забонҳои дигар, аз ҷумла, англисӣ низ бояд ғамхору дилсӯз бошем, то ки дар он забон(ҳо) низ асолати талаффузи тоҷикӣ то қадри имкон мавҷуд бошад,

бӯйи ҳақиқии тоҷикӣ ба машом ояд. Муҳимтар аз ҳама, ба “забондонӣ”-и мо аз берун наханданд...

Қоидаҳои имло ва мо

Қоидаҳои имло пас аз он ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шуд, ҳукми қонунро дорад ва риояи он талаботи ҳатмӣ ба ҳамагон аст. Розӣ будан ё набудан ба онҳо ба ҳеҷ кас ҳақ намедиҳад, ки онро худсарона, ба хотири худдонамиву худнамойӣ риоя накунад. **Мо низ, бо вучуди он ки ба баъзе нозуқиҳо ва норасоиҳои имлоӣ имрӯза андешаҳои худро иброз доштем, дар ин навиштаҳои худ маҳз аз рӯйи муқаррароти Қоидаҳои имлоӣ ҷорӣ амал кардем.**

Мутаассифона, аз қабули Қоидаҳои имлоӣ муддати зиёде гузашта бошад ҳам, дар васоити ахбори омма ва осори илмиву адабӣ ҳоло ҳам ҳолатҳои риоя нашудани баъзе қоидаҳои имлоӣ ба мушоҳида мерасад. Мутолиаи ҳар як нашрияи дилхоҳ кофист, то ки ин ҳолатҳоро бубинем. Масалан, мутолиаи нусхаҳои охири ду нашрияи расмӣ имкон дод, ки чунин ҳолатҳои риоя нашудани Қоидаҳои имлоӣ ба қайд гирифта шавад:

- риоя нашудани истифодаи дурусти аломатҳои тире ва нимтире (ба ҷойи яке истифода шудани дигаре) хеле зиёд ба мушоҳида мерасад. Гуфтан кофист, ки номи яке аз озмунҳои ҷумҳуриявӣ дар се шакл оварда шудааст: “Илм - фурӯғи маърифат” / “Илм – фурӯғи маърифат” / “Илм фурӯғи маърифат”;

- риоя нашудани навишти ҳарфи калон дар аввали калима: Сафир/сафир, Вазир/вазир;

- гуногуннависиҳои калимаҳо: Шуро / шӯро / Шӯравӣ; Абулқосим Фирдавсӣ / Абулқосими Фирдавсӣ;

- риоя нашудани барқарор шудани овози “й” дар ибораҳои изофӣ (рӯи китоб, аз рӯи инсоф, хушрӯи шахр).

- калимаи “тӯл” дар ҳама ҷо бо “ӯ” навишта шудааст, ҳол он ки тибқи қоидаи “нонавишта”-и Қоидаҳои имлоӣ дар калимаҳои арабӣ ин ҳарф дигар истифода намешавад.

Дар матолибе, ки дар нашрияҳои ғайрирасмӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ ба таъби мерасанд, дарҳамбарҳамӣ ҳаду қаноат надорад.

Агар барои пешгирии ин гуна муносибат бо Қоидаҳои имло чораҳои зарурӣ андешида нашавад, таъмини риояи қоидаҳои он амри маҳол аст.

ПЕШНИХОДҶО

Новобаста ба он ки ба ин таҳлилу нигарониҳо ва мулоҳизаҳо қанд нафар назари мусбат нишон медиҳанду қанд нафари дигар онро наметавонанд, як чиз равшан аст: Қоидаҳои имло, тарзҳои номгузорӣ ва тарҷумай онҳо ба забонҳои дигар муқамал нест. Чой доштани норасоии услубӣ, имлоӣ, техникӣ ва мантиқиро низ бояд эътироф кард. Дар чунин шароит чӣ метавон кард? Мардум ва ояндагон ба чӣ ниёз доранд? Пешниҳодҳои мо чунинанд:

1. Азбаски Қоидаҳои имло дар баъзе мавридҳо нофаҳмо буда, дар шарҳи баъзе масъалаҳои имло норавшанӣ ба мушоҳида мерасад, ба таҳия ва нашри **Шарҳи қоидаҳои имло** ниёз дорем. Шарҳ бояд мантиқан дуруст бошад ва ба намунаҳои бештар манзури хонандагон гардад. Дар таҳияи Шарҳи қоидаҳои имло, мисли таҳияи дигар дастурҳои иловагӣ мутахассисони варзидаро ҷалб кардан хеле муҳим аст. Тақия ба як гурӯҳи маҳдуд дигар чорасоз набудани худро соҳтааст. Дар мавридҳои зарурӣ, махсусан, ҳолатҳои то ҳоло баҳснок, шарҳи қобили қабул таҳия гардида, эзоҳи мавридҳои баҳсталаби он низ зикр гардад. Дар ин сурат, муқаррароти Қоидаҳои имло ҳамчун тавсияи пешниҳод шуда, ҳалли ниҳони он ба ояндагон вогузор мегардад.

Хеле муҳим аст, ки “Шарҳи қоидаҳои имло” ба тарзи бисёр содаву фаҳмо пешкаши хонандагон гардад. Аввалан, дар он набояд рӯиҳои олимона ба алифбоӣ ниёзкунӣ забони арабӣ ва русӣ чой дода шаванд, барои омма муҳим нест, ки ин ё он калима дар қадом забону дар қадом хат чӣ тарз навишта мешаваду чӣ тарз хонда мешавад, муҳим он

аст, калимаву ибораву таркиб **дар забони тоҷикӣ ва бо хатги кириллӣ** чӣ тавр навишта мешавад.

Ҳамчунин, шарҳи навишти калимаву ибораҳову таркибҳо на ба ҳамагон тартибе, ки дар Қоидаҳои омадаанд, пай дар пай пешниҳод гардад, балки бо гурӯҳбандӣ вобаста ба сохту таркиби калимаҳо. Масалан, шарҳи додан кофист, ки калимаҳои сохта, ки бо ҳарфҳои ифода ёфтаанд, ҳамеша якҷуғанд навишта мешаванд, хоҳ ба исми сифат тааллуқ дошта бошанд, хоҳ ба ҳиссаи дигари нутқ.

2. Мо ба як дастуре бо номи **“Меъёри навишт ва меъёри талаффуз”** дар забони тоҷикӣ ниёз дорем. Дар китобҳои дарсӣ ва дастурҳои академикии забони тоҷикӣ роҷеъ ба ин масъала дар бахши **“ҳодисаҳои фонетикӣ”** маълумоти ҷудогона оварда мешавад, аммо ин кофӣ нест. Ҳамаи китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, аз алифбо то китоби дарсии синфи 11 (12) вобаста ба синну сол ва қобилияти дарки хонандагон масъалаҳои таълими дурусти имлову талаффузро пай дар пай ва муназзам бояд дар бар гирифта бошанд. Табиати забони тоҷикӣ, оҳанги забони тоҷикӣ ва асолати он ҳамеша бояд дар мадди назар бошад. Айб аст, ки ҳангоми таълими пайвандаки **“ва”** намунаҳои, мисли **“падар ва модар”**, **“бародар ва хоҳар”**, **“нон ва намак”** ва амсоли инҳо оварда шаванд. Ин гуна намунаҳо сирф сунъӣ ҳастанд, ягон тоҷик **“ва”**-ро дар ин намунаҳо истифода намекунад, ҳама *падару модар, бародару хоҳар, нону намак* мегӯянд.

3. Мо ба **Фарҳанги мукаммалу нави имлои забони тоҷикӣ ниёз дорем**. Аммо бояд таъкид кунем, ки агар ба таҳияи ин Фарҳанги нави айнан мисли Фарҳанги чорӣ муносибат шаванд, мушкили мо осон намегардад. **Таҳияи Фарҳанг кори як гурӯҳи идорагин нест, он ҷалби мутахассисони ҳақиқиро аз соҳаҳои гуногун (на фақат забоншиносон) тақозо мекунад**. Азбаски Фарҳанги имло дастури асосии ҳамагон мегардад, шакли онро каме бояд тағйир дод. Аз ҷумла, дар баробари калимаҳои алоҳида, **дар ҳолатҳои зарурӣ ибораву таркибҳоро бо истифодаи ҳамагон калима ҷой додан лозим аст**. Пеш аз ба нашри

умумӣ расонидани он шакли электрониашро манзури ҳамагон карда, барои беғалат таҳия шудани он аз ҳамаи имкониятҳо истифода кардан ба мақсад мувофиқ аст. **Бояд саъй кунем, ки умри он дарозу пурсамар шавад.**

4. Бояд эътироф кунем, ки забони тоҷикиро бе назм тасаввур кардан имконнопазир аст, назм (шеър) чузъи тақсимнопазири забони мост. Дар баробари ин, дар бисёр мавридҳо **забони назму наср яксон нест.** Ин гуногунӣ дар ҳамаи қисматҳои забон ба мушоҳида мерасад (ихтисоршавии таркибҳо, гуногуннависии калимаҳо, дар аввал ё мобайн омадани хабар ва ғайра). Ба мисраъҳову байтҳо тақсим шудани шеър низ ба тарзи гуногун сурат мегирад. Вобаста ба ин, **қоидаҳои имло ва гузоштани аломатҳои китобат низ аз забони наср тафовут дорад. Бинобар ин, барои осонфаҳм шудан ва дуруст риоя кардани қоидаҳои имло, талаффуз ва аломатҳои китобат беҳтар аст, махсусиятҳои онҳоро дар забони назм дар алоҳидагӣ таҳия карда, манзури омӯзгорон, хонандагон ва омма гардонем.**

5. Дар баробари Фарҳанги имло **Феҳристи номҳои чуғрофиро** ҳам дар кӯтоҳтарин муддат таҳия кардан лозим меояд. Имрӯз дар навишти дурусти номи баъзе давлатҳо, шакли дурусти чамъи миллатҳо, номи забонҳо ва ғайра гуногуннависӣ ба мушоҳида мерасад. Кор то ба дараҷае расидааст, ки “чинӣ”-ро “чиной/чиноӣҳо” менависанд ва ҳеҷ касе парвои онро надорад.

Дар Феҳристи номҳои чуғрофӣ дар баробари исми аслии шаклҳои дигари имконпазири он низ бояд оварда шаванд. Масалан, кӣ аниқ медонад, ки сокини Финляндияро “фин” гӯем, онро бо ду “н” (финн) нависем ё бо як “н”, “финляндӣ” гӯем, ё “финляндиягӣ? Забонашонро “финнӣ” гӯем ё “финляндӣ”, шакли чамъро “финҳо/финнҳо” нависем ё “финон/финнон”, “финляндӣҳо” беҳтар (ба маънои ҳамаи сокинони ин кишвар) ё “финляндигон/финляндиягӣён”? Оё шакли чамъи миллату сокинони давлатҳоро тибқи қоидаи маъмулӣ метавонем ҳамеша ҳам бо “ҳо” ифода кунему ҳам

бо “он” ва гунаҳои он? Ба таври намуна, русхоро “русон” гуфтан ҳам ҷоиз аст?

Ба ин маънӣ, Феҳрист барои ҳар як исми хос чунин нуктаҳои дигарро низ бояд ба эътибор гирад: **Ҷумҳурии Туркия** (номи расмӣ давлат), **Туркия** (номи ихтисорӣ ва маъмулии давлат), **турк** (номи миллат), **туркон/туркҳо** – шакли ҷамъ), **туркӣ** (номи забон), **туркиягӣ** (мансуб ба давлат); **Федератсияи Россия** (номи расмӣ давлат), **Россия** (шакли ихтисории давлат), **рус** (номи миллат), **русҳо** (шакли ҷамъ), **русӣ** (номи забон), **россиягӣ** (мансуб ба давлат), **русзабон** (онҳое, ки бо ин забон гуфтугӯ мекунад) ва ғайра.

6. Ҳамон тавре ки дар охири ин матлаб таъкид кардем, **риояи ҳатмии қоидаҳои имло** аз ҷониби ҳамагон бояд таъмин гардад. Дар ин маврид нақши китобҳои дарсиро махсус бояд қайд кард. Ин ҷо суҳан танҳо дар бораи китобҳои дарсии забон ва адабиёт намеравад. Ҳамаи китобҳои дарсӣ бояд бо риояи қоидаҳои имло ба таъб расанд.

Яке аз сабабҳои мавҷуд будани норасоӣҳо дар имло дар осори илмиву бадеӣ фаъолияти ширкатҳои ноширӣ (таъбу нашр)-и хусусӣ аст. Аксари онҳо муҳаррири касбӣ надоранд, таҳрир ва дурустии матнро ба худи муаллиф вогузор мекунад, онҳо бештар ба дизайни китоб эътибор медиҳанду бас.

Ба ҳар ҳол, татбиқи ҳатмии Қоидаҳои имло кори дастҷамъонаро тақозо мекунад.

7. Чунонки зикр кардем, дар навишти номҳои тоҷикӣ бо забонҳои дигар, аз ҷумла, ба забони англисӣ бояд ғамхору дилсӯзи табиати забони худ бошем, ба тарҷумаҳои таҳтуллафзии гӯшхарош роҳ дода, аҳли илми тоҷикро шарманда насозем.

8. Шарт нест, ки дар ҳар даҳсола қоидаҳои имлоро нав кунем. Барои ҳар як ҳолате, ки тоза ба миён меояд ва тағйири имлоро тақозо мекунад, тавсия ё қарори Кумитаи

забон ва истилоҳоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон кофист.

Мо бояд ба масъалаи “ӯ” нукта гузорем, аммо он нукта бояд маҳсули баҳси илмӣ бошад, на ҳаногомачӯӣ ва донотарошӣ. Дар ҳамин Қоидаҳои имло калимаи шукӯҳ бо “ӯ” пешниҳод шудаасту калимаи “андух” бо “у”. Дар кадом асос? Теъдоди ҳамаи калимаҳои тоҷикӣ, ки таърихан садоноки дарози “ӯ” доранд, бояд барқарор карда шавад. Аз баҳонаи он ки ин овоз “дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон ва ҳатто дар Афғонистону Эрон” талаффуз намешавад, ҳарчи зудтар даст кашида, барои ҳифзи асолати забони тоҷикӣ талаффузи онро аз даврони кӯдакӣ ба ҳама ёд додан лозим аст. Ба фарзандонамон бо сад роҳ талаффузи дурусти овозҳои хосси забонҳои хоричиро, ки дар забони тоҷикӣ нестанд, ёд медиҳем, онҳоро кӯдакон хазм мекунанд, дуруст талаффуз мекунанд, аммо аз ёд додани талаффузи дурусти овози таърихии забони худ хазар мекунем. Оё ин дуруст аст?

Масъалаҳои барқарор шудани овози “ӣ” дар калимаҳои навъи *чойе, найе, дилчӯйе*, ҳамсадо будан ё аломат будани ҳарфи “ъ”, дар охири калима пеш аз бандики изофиву артикли номуайяни боқӣ мондан ё намондани он ва дигар нозуқиҳои имло низ бояд баррасӣ шуда, ҳалли худро ёбанд.

Дар охир як нуктаро таъкид кардан мехоҳем:

Агар дар ин навиштаҳои мо иштибоҳе роҳ ёфта бошад, боке нест. Ин китобча ҳамагӣ бо теъдоди сад нусха ба таъб расидааст ва онро фақат мутахассисону аҳли фаҳм хоҳанд хонд. Зимнан, ҳар хонандаи ин китобча метавонад бо гуфтаҳои мо розӣ бошад ё на, аз ин ба забону ба чомеа зараре ворид намегардад. Аммо “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва аломатҳои китобати забони тоҷикӣ” як навъ дастурест, ки ба ҳама дахл дорад ва тибқи он амал бояд кард. Пас, месазад, ки баъзе норасоҳои онро дар шакли дурусту фаҳмо манзури ҳамагон созем.

РОҶЕЪ БА МУАЙЯН НАМУДАНИ МЕЪЁРҶОИ ЗАБОНИ АДАБӢ ВА ГУФТОРӢ*

(бознаиш аз маҷмуаи “Устод Айни ва асолати забон”. Маводи конференсияи илмию амалӣ. – 2013)

Масъалаҳои нигоҳ доштани асолат ва тозагии забон, риояи қоидаҳои имло, дурӣ чустан аз унсурҳои бегона аз муҳимтарин масоили рӯз аст, ки таваҷҷуҳи натаанҳо олимону мутахассисони соҳаи забоншиносӣ, балки оммаи васеъро ба худ ҷалб намудааст. Тавре мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, чораҷӯйҳои солҳои охир, аз ҷумла, таҷдиди назар ба қоидаҳои имло барои ба даст овардани ҳадафҳои мавриди назар дар ин самт ҳанӯз кофӣ нестанд. Ба андешаи мо, мавҷуд набудани ягонагии фикру андеша дар байни донишмандону мутахассисони варзида аз муҳимтарин омили боздорандаи комёб шудан ба ин ҳадафҳост. Албатта, комёб шудан ба ҳамфикрии комил миёни олимону донишмандони соҳа аз имкон берун аст: ҳар кас ақидаи хешро дорад ва ҳар ақидае дар навбати худ, ба қавле, ҳуқуқ дорад вучуд дошта бошад. Аммо чӣ бояд кард, то ҳар андешае дар заминаи илмӣ ва бо далели бозътимод гуфта шавад? Агар мо бо касе шоҳмотбозӣ кардан хоҳем, бояд аввал қоидаҳои ин бозиро, новобаста ба он ки ба мо маъқул аст, ё не, бипазирем ва онҳоро ҳатман риоя кунем. Бо овардани ин ташбеҳ метавон гуфт, ки яке аз сабабҳои асосии ин вазъи номатлуб таҳия нашудани меъёрҳои ягонаи сирф илмӣ ҳудуди забони адабӣ ва забони гуфторӣ дар забони тоҷикӣ, ҳамон қоидаҳое, ки ҳама онҳоро эътироф кунанд ва дар доираи он андеша ронанд.

Табиист, ки дар доираи як мақола баррасӣ намудани ҳамаи ҷанбаҳои ин масъала аз имкон берун аст. Мо қӯшиш намудем, ки танҳо ба принципҳои асосии муайян намудани ҳудуди забони адабӣ ва забони гуфторӣ, ё худ, аз ҳам ҷудо намудани забони меъёр ва забони гуфтор ишора намоем. Инсофан бояд гуфт, ки дар мавриди истифодаи дурусти калимаҳо ва ибораҳои ҷудогона, мавҷуд будани

* Дар мақола қоидаҳои имлои соли 2011 нигоҳ дошта шудааст.

гуногуннависӣ ва риоя нашудани баъзе қоидаҳои забони адабӣ то ба имрӯз китобу мақолаҳои зиёде ба таъб расидаанд. Бо вучуди ин, ҳам дар масъалаҳои назариявӣ ва ҳам дар масъалаи расидан ба ҳадафҳои худ ханӯз наметавонем натиҷаи дилхоҳ ба даст орем. Аз ин рӯ, муайян намудани тарзу усулҳои муассири чорӣ намудани истифодаи забони меъёр аз ҳадафҳои дигари ин мақола аст.

Мафҳуми “**забони зинда**” мафҳуми нав нест. Маъмулан таҳти ин мафҳум забоне фаҳмида мешавад, ки дар замони муосир фаъолият намуда, аз насл ба насл мегузарад. Ба ибораи дигар, забони зинда, баръакси забони мурда, забонест, ки аз ҷониби соҳибони он мавриди истифода қарор гирифтааст¹. Дар забоншиносии байналмилалӣ, махсусан, дар таҷрибаи тадриси забон ба сифати забони хоричӣ мафҳуми “забони зинда” бо тобиши маъноии дигар низ истифода мешавад. Он, пеш аз ҳама, тадриси забонро бо назардошти муҳимтарин хусусиятҳои забони адабӣ ва гуфторӣ дар назар дорад. Ба ибораи дигар, ҳангоми тадриси забон ба сифати забони хоричӣ чиҳатҳои амалии истифода аз забон дар муҳити соҳибони забон дар назар дошта мешавад. Лозим ба ёдоварист, ки ин маъноӣ мафҳуми “забони зинда” ханӯз дар фарҳангҳо шарҳи худро наёфтааст. Танҳо дар забони олмонӣ ба мавҷуд будани ду маъноӣ он ишора шудааст: 1) *lebende Sprache* (забони зинда ҳамчун зидмаъноӣ забони мурда) ва 2) *lebhaft Sprache* (забони зинда дар доираи як забон, ҳамчун услуби истифодаи он).²

Ҳамин тариқ, забони зинда тавъами забонҳои адабӣ ва гуфторӣ ҳамон як забон аст, ки истифодаи амалии забонро вобаста ба муҳити зиндагии муосир ва риштаи фаъолият дар назар дорад. Забони зинда бештар мутағайир буда, бозтоби он натавонад дар табақаи муайяни ҷомеа ва минтақаи муайяни истифода, балки аз ҷониби фарди алоҳида низ метавонад дорои хусусиятҳои худ бошад. Аз ин рӯ, масъалаи муайян намудани ҳудуди забони меъёр ва забони гуфтор дар ҷараёни таълими забон низ аҳамияти хося пайдо намудааст. Тадриси ҳама гуна забон бе назардошти хусусиятҳои гуфторӣ истифодаи амалии онро дар муҳити соҳибони забон мушкил месозад. Ба таври намуна, метавон чанде аз китобҳои дарсии забони

¹ *Словарь социолингвистических терминов. – М.: Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук. Ответственный редактор: доктор филологических наук В.Ю. Михальченко. 2006.*

² *Большой немецко-русский и русско-немецкий словарь. М.: 2003.*

форсиро барои хориҷиён зикр намуд, ки маҳз бо назардошти ин масъала таълиф шудаанд³. Дар забонҳои дигар низ дар масъалаи риояи забони меъёр, меъёри навишт ва талаффузи калимаҳо ва қорбурди дурусти онҳо қорҳои зиёде ба анҷом расидаанд, луғатҳои электронии талаффуз (орфоэпӣ) ва имло (орфографӣ) таҳия шуда, мавриди истифодаи васеи соҳибони забон қарор гирифтаанд⁴.

Бо итминони комил метавон гуфт, ки дар забони тоҷикӣ низ баррасӣ ва таҳлили ҳамачонибаи ин масъала аз муҳимтарин масоили рӯз аст. Ин масъаларо дар ҳамаи бахшҳои забон ба таври алоҳида баррасӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Пеш аз ҳама, таҳияи принципҳои асосии ҷудо намудани ҳудуди забони адабӣ ва забони зинда муҳим аст. Таҳлили китобҳои гуногуни академикӣ ва дарсии забони адабии муосири тоҷикӣ баёнгари он аст, ки дар таҳияи қоидаҳои забони тоҷикӣ мо бештар ба осори намоёндагони барҷастаи адабиёти классикӣ ва муосир таъя мекунем. Гузашта аз ин, забон на бо назардошти истифодаи амалии он, балки ба таври абстрактӣ, ҳамчун маҷмӯаи қоидаҳо ва машқҳо барои таҳкими он қоидаҳо омӯзонида мешавад.

Далели сегона, ё се бор чен кун, як бор бибур

Ба андешаи мо, дар ҳалли масъалаҳои баҳсталаб бехтар аст, ки чанд нукта ба назар гирифта шавад. Шартан онро метавон далели сегона, ё сегонагии санчиши меъёр номид:

1. Табиати забон, мантиқи суҳан..
2. Осори адибони барҷастаи классикӣ ва муосир.
3. Муқоиса бо забонҳои муосири форсии Эрон ва дариӣ Афғонистон.

Аз баҳсу мунозираҳое, ки солҳои охир дар миёни мутахассисон барангехтааст, метавон ду қутби ба ҳам муқобилро мушоҳида кард: гурӯҳе ба сифати тарозуи меъёр ба забони муосири форсӣ таъя

³ Аз ҷумла, нигаред: М. Marashi. Proficiency in Persian. Book One. 2007; Yadullah Samareh, Persian Language Teaching. Elementary Course. Book 1. Tehran, 2005; Dr. Alaeddin Pazargadi. Farsi Asan (Easy Persian), Books 1 and 2. Rahnama Press, Tehran, 2009.

⁴ Аз ҷумла, нигаред: Лопатин В. В. Проблемы нормирования и опыт орфографической работы; Агеенко Ф., Зарва М. «Словарь ударений для работников радио и телевидения»; Вербицкая Л., Скляревская Г., Богданова Н. «Давайте говорить правильно». Манбаъ: http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/norma/28_367.

мекунанд ва форсиву тоҷикиро комилан як пиндошта, ҳама гуна таҳаввулоти забониро дар забони муосири тоҷикӣ нодида мегиранд ва ё ба он нигоҳи манфӣ доранд. Гурӯҳи дигар, баръакс, осори адибони барҷастаи тоҷикро дар садсолаи охир меҳвари асосии ташаккулу инкишофи забони тоҷикӣ ба қалам медиҳанд ва бо ҳар роҳу усул онро ҷонибдорӣ мекунанд. Аммо, ба андешаи мо, муҳимтарин ва солимтарин роҳи муайян намудани меъёри забони адабӣ ҳуди табиати забони мо, мутобиқати ин ё он падида ба қоидаҳои маъмулии забон ва мантиқи сухан аст.

Тавре ишора шуд, қоидаҳои забони адабӣ дар асоси беҳтарин намунаҳои осори адибони классикӣ ва муосир сурат гирифтаанд. Чӣ дар китобҳои академикӣ ва чӣ дар китобҳои дарсӣ қоидаҳои забон бо таъя ба мисолҳои фаровон аз осори адибон шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Ҳеҷ кас нақши бузургони илму адабро дар ташаккулу тақмили забони адабӣ инкор намекунад. Вале, ба андешаи мо, ҳар кас, аз ҷумла, адиби шинохта фарзанди замони худ аст ва навиштаҳои ӯ муњақисии услуби хос (=забони зинда) ва хостаҳои замони муайян аст. Бинобар ин, ҳангоми таҳлилу омӯзиши осори адибон беҳтар аст, ки ба хусусиятҳои алоҳидаи нигориши онҳо на аз нуқтаи назари “бозёфти илмӣ”, балки бо санҷидан дар тарозуи ақл баҳо диҳем. Дар сурати ба мушоҳида расидани гуногунӣ дар истеъмоли калимаҳо, таркибу ифодаҳо ва сохтори ҷумлаҳо дар осори адибон муҳимтарин меъёри санҷиш мутобиқати онҳо бо қоидаҳои меъёрии забони адабӣ, табиат ва мантиқи забон аст. Агар он ҳам натиҷае надихад, барои ҷудо кардани мӯй аз хамир рӯй овардан ба меъёрҳои маъмулии забони адабии форсии Эрон ва дарии Афғонистон низ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Бояд тазаккур дод, ки ҳадафи мо арзёбии забони ин ё он адиб набуда, танҳо ишора ба вайрон шудани қоидаҳои меъёри забони адабист, бинобар ин ҳангоми таҳлили баъзе масъалаҳо аз ҷумлаҳои сохтаи худамон истифода мекунем.

Дар мадди аввал гузоштани табиати забон, қоидаи маъмулии забон ва мантиқи сухан имкон медиҳад, ки аз баъзе қавраҳои ва тақлидҳои бемантиқ ба забони форсии муосир низ пешгирӣ шавад. Масалан, вақтҳои охир дар забони тоҷикӣ ҳолатҳои дучор меоянд, ки пасоянди “-ро” на пас аз пурқунандаи бевосита, балки пас аз таркибу ибораҳои, ки ба шарҳи ин пурқунанда меоянд, истеъмол мешавад. Ба андешаи мо, ин ҳодиса таҳти таъсири забони форсии муосир ба миён омадааст, ки дар он низ ҷунин ҳолат ба қоидаи маъмулӣ тақдир ёфтааст. Аз ҷумла, дар яке аз расонаҳо ба ҷунин ҷумла дучор омадам: “Вазорати умури дохилаи Афғонистон қатли 15 нафари мулкӣ аз

сӯйи як сарбози амрикоӣ дар вилояти Кандаҳорро шадидан маҳкум кард”. Пай бурдан душвор нест, ки пурқунандаи ин ҷумла “қатли 15 нафари мулкӣ” аст, аз ин рӯ, тарзи саҳеҳи ин ҷумла бояд чунин бошад: “Вазорати умури дохилаи Афғонистон қатли 15 нафари мулкиро аз сӯйи як сарбози амрикоӣ дар вилояти Кандаҳор шадидан маҳкум кард”. Агар пурқунанда бо истифода аз бандаки изофӣ ба шакли ибора омада бошад, пасоянди “-ро” метавонад ба калимаи охири ин ибора гузарад (Дирӯз ман як филмро тамошо кардам/филми хубро тамошо кардам/филми хуби ҳиндиро тамошо кардам...), аммо онро бемахдуд дур бурдан тибқи қоидаи маъмулӣ нест. Ҳамин тарик, пасоянди “-ро” бо шарҳдиҳандаҳо ва калимаву ибораҳои туфайлӣ низ омада наметавонад. Муқоиса кунед: Шуморо, дӯстони азиз, ба муносибати фарорасии чашни Наврӯз самимона муборакбод мекунам/Шумо – дӯстони азизро ба муносибати фарорасии чашни Наврӯз самимона муборакбод мекунам. Дар ин ду ҷумла шакли дурусти адабӣ ҷумлаи якум аст. Дар айни замон, рӯй овардан ба меъёрҳои забони классикӣ ва забони муосири форсӣ дар баъзе мавридҳо, аз ҷумла, интиҳоби яке аз вариантҳои мавҷуда ба сифати меъёри забони адабӣ метавонад ёвари мо бошад, ки дар ин бобат баъдтар мулоҳизаҳои худро изҳор хоҳем кард.

Мутаносибияти қоида ва акси қоида (қоидаи акс)

Риояи меъёри забони адабӣ ба истилоҳи дигар риояи бечунучарои қоидаҳои забони адабист. Ба ҳамагон маълум аст, ки маъмултгарин қоидаҳои забони адабӣ, махсусан, қоидаҳои бунёдӣ кайҳо таҳия ва пазируфта шудаанд. Яке аз роҳҳои бартараф намудани норасоӣҳо дар риояи меъёри адабӣ санҷиши онҳо бо истифода аз акси қоида, ё қоидаи акс (чаппа) аст. Барои равшанӣ андохтан ба ин масъала чанд намуна меорем:

Қоида: бандак қисми калимаест, ки ба реша ё асос пайваст мешавад. **Қоидаи акс:** Агар бандакро ҳазф кунем (иҳтисор кунем), реша ё асос, яъне қисми маънодори калима боқӣ мемонад.

Яке аз бандакҳои маъмулӣ бандаки изофӣ (и) аст. Пас, ҳар гоҳ, агар ин бандакро гирем, бояд калимаи маънодор боқӣ монад. Акнун ба тарзи навишти ибораҳои изофӣ зер тавачҷӯх мекунем: мавзӯи дарс, тулуи офтоб. Дар сурати гирифтани бандак калимаҳои “мавзӯ”, “тулу” боқӣ мемонад, ки дар забон вучуд надорад. Ин ҷо масъалаи бархӯрди ду қоида, яъне ба реша пайваст шудани бандак, аз як тараф ва навишта нашудани аломати сакта дар байни ду садонок, аз тарафи

дигар, ба вучуд меояд. Пай бурдан душвор нест, ки қоидаи аввал асосист, зеро қоидаи дувум ба калимаҳои решагӣ тааллуқ дорад (соат, муаллим, саодат, шоир, муошират...). Ҳамон тавре ки дар имлои ибораҳои изофии навъи “руйи зебо”, “чойи сабз” ба мувофиқа расидем, ки овози “й” нигоҳ дошта шавад, ин ҷо ҳам ҳамон қоида мақбултар ба назар мерасад.

Қоида: пасванд қисми калимаест, ки бо реша ё асос омада, маънои онро тағйир медиҳад. Қоидаи акс месозем: **Агар пасвандро гирем, боз ҳам қисми маънодори калима боқӣ мемонад.** Имрӯз дар забони тоҷикӣ ибораҳои аз қабилӣ “сохти конститусионӣ”, “интиҳоботи алтернативӣ”, “шарики стратегӣ” ва ғайра фаровонанд. Агар аз ин калимаҳо пасванди “-й”-ро гирем, калимаҳои “конститусион”, “алтернатив” боқӣ мемонад, ки на дар забони русӣ вучуд доранд, на дар забони тоҷикӣ! Калимаи “стратег” дар ибораи севум низ ба он маънои решагии худ (стратегия) нест. Аз ин рӯ, тибқи меъёрҳои калимасозӣ тарзи дурусти ин гуна ибораҳо бояд “сохти конституциявӣ”, “интиҳоботи алтернативаӣ”, “шарики стратегиявӣ” бошад.

Дар дастурҳои забон ба мавҷуд будани ба истилоҳ “чуфтпасвандҳо” (суффикс-блокҳо), аз қабилӣ “-гарӣ” ва ғайра дучор меоем. Шарҳ медиҳанд, ки калимаҳои “одамгарӣ”, “боронгарӣ”, “харигарӣ”, “мардигарӣ” ва амсоли онҳо бо роҳи аналогия, яъне монандшавии калимаҳои нав ба сохти калимаҳои мавҷуда (оҳангарӣ, заргарӣ...) сохта мешаванд. Бигзор чунин қайдӯ тавзеҳот бошад, аммо он ҳама бояд бо зикри хусусиятҳои забони гуфторӣ оварда шавад, зеро калимаҳои “одамӣ” (одамият), “ҳавои боронӣ” (боронҳо), “харӣ”, “мардӣ” ҳамон маънои дилхоҳро ифода мекунанд ва ҳочат ба вайрон кардани меъёрҳои адабии калимасозӣ нест.

Қоида: пасванди “-ондан”/”-онидан” аз асоси замони ҳозираи феъл шаклҳои феъли гузаранда месозад: хобидан – хобондан, хондан – хонондан... Қоидаи акс месозем: **Агар ин пасвандро гирем, бояд асоси замони ҳозираи феъл боқӣ монад.** Пас калимаҳои “коллективонидан” (“коллектив” асоси замони ҳозираи феъл нест!), “механиконидан”, “активонидан” ва амсоли онҳо тибқи меъёрҳои забони адабӣ нестанд. Ин принсипро ба калимаҳои “ичроиш” ва “ҳамойиш” татбиқ намуда, пай бурдан душвор нест, ки онҳо низ аз лиҳози меъёри забони адабӣ дуруст нестанд. Дар мавриди яқум, ҳуди калимаи “ичро” (ичрои қонун) ҳамон маънои дилхоҳро ифода мекунад. Дар мисоли дувум, агар

тасаввур кунем, ки он аз феъли таркибии “ба ҳам омадан” сохта шудааст, шакли дурусташ “баҳамойиш” мешавад.

Принсипи мутаносибияти қоида ва акси қоидаро ба истифодаи артикли номуайяни ва ишоратии исм (-е) низ татбиқ намуда, баъзе ҳолатҳои риоя нашудани онро мушоҳида кардан мумкин аст. Аввалан, ҳамон қоидаи барқарор шудани овози “й” дар охири калимаҳои навъи “рӯй”, “бӯй”, “мӯй” ва ғ. дар ибораҳои изофӣ мантиқан дар ин ҷо низ бояд риоя шавад: рӯйе, бӯйе, мӯйе. Аз тарафи дигар, калимаҳои “бое”, “сое”, “тӯе” низ мантиқан бояд ба шакли “бойе”, “сойе”, “тӯйе” (Аз маркази шаҳр сойе мегузарад, ки аҳоли оби онро бештар барои кишту кор истифода мекунад.) навишта шаванд, зеро танҳо дар ин сурат хангоми ҳазфи артикл қисми маънодори калима боқӣ мемонад. Ба ибораи дигар, мутаносибияти қоида ва акси қоида барқарор мегардад.

Қоида: бандаки хабарӣ қисми калима буда, ба шахсу шумора далолат мекунад. Аз ин ҷо қоидаи дигар месозем: **Агар бандак қисми калима бошад, он ҳамеша бо калима якҷо навишта мешавад.** Ин ҷо саволи мантиқие ба миён меояд: Пас чаро бандаки хабарии “аст” бояд аз калима ҷудо навишта шавад? Тарзи табиӣ ва мантиқии талаффузи он аз бандакҳои дигари хабарӣ тафовуте надорад: ман кор-га-рам, ту кор-га-рӣ, ӯ кор-га-раст. Дар ҷумлаҳои нисбатан дароз низ айнан ҳамин ҳодиса мушоҳида мешавад: Ман устои Донишгоҳи миллии **Тоҷикисто-нам** – Ӯ устои Донишгоҳи миллии **Тоҷикисто-наст**. Ҳеч кас дар байни “Тоҷикистон” ва “аст” фосилае намегузорад, он дорои зада низ нест. Маҳз ҷудо навишта шудани ин бандак боиси ғалат хонда шудани шакли ихтисории он дар ҳолатҳои баъд аз садонок қарор гирифтаниш гардидааст: дӯстӣ аст (дӯстист), мардонагӣ аст (мардонагист), пушаймонӣ аст (пушаймонист) ва ғайра. Кор то ба дараҷае расидааст, ки баъзан калимаҳои маъмулии “туст”, “ӯст”, “мост”, “шумост”, “онҳост” ҷудо аз ҳам (ту аст, ӯ аст, мо аст, шумо аст, онҳо аст) навишта ва хонда мешаванд.

Қоида: Пайвандакҳо, пешоянду пасояндҳо, ҳиссачаҳо ва нидо ҳиссаҳои номустақили нутқанд. Аз ин ҷо қоидаҳои дигар месозем: Ҳиссаҳои номустақили нутқ тағйир намебанд, калимаи маънодор ҳиссаи номустақили нутқ шуда наметавонад. Ба сифати пайвандаки хилоф истифода шудани калимаҳои “бошад” ва “набошад” имрӯз ба сифати меъри забони адабӣ қабул шудааст. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” қайд шудааст, ки хангоми ба сифати пайвандак истеъмол шудани калимаи “бошад”

ифодаи шахсу шумораи феъл нигоҳ дошта мешавад⁵. Худи ҳамин ишора хилофи ҳамчун пайвандак қабул кардани ин калима дар забони меъёр аст, зеро пайвандак набояд вобаста ба шахсу шумора тағйири шакл кунад. Гузашта аз ин, ҳамаи ҷумлаҳои, ки бо ин пайвандак ба сифати намуна оварда шудаанд, гувоҳи онанд, ки дар баробари ин калима истифодаи калимаи ифодакунандаи шахсу шумора ҳатмист (мо бошем, колхоз бошад, Пӯлод бошад, мардҳо бошанд...). Пай бурдан душвор нест, ки ин гуна таркибҳои ба шакли “аммо мо”, аммо колхоз”, аммо Пӯлод”, “аммо мардҳо” иваз кардан натавонанд имконпазир, балки ба маротиб беҳтар аст. Ҳамин тарик, калимаи “набошад” низ варианти гуфтори “вагарна” буда, онро фақат ба сифати хусусияти забони зинда ба қалам додан мумкин аст, на ба сифати меъёри забони адабӣ.

Ҳодисаи дигари ачибу ғариб дар як ҷумла истифода шудани якчанд пайвандаки ҳамнавъ (муродиф) аст. Ин ҳодиса бештар дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф ба мушоҳида мерасад. Намунаи он чунин аст: **“Гарчанде ки ўро касе сарзаниш накарда бошад ҳам, аммо вичдонаш азоб медод”**. Дар осори илмӣ ва китобҳои дарсӣ ин ҳодиса “барои таъкид” ё “қувват додани муносибати сарҷумла бо ҷумлаи пайрав” шарҳ додаанд. Бигзор таъкиду қувватдихӣ ё чизи дигаре бошад, аммо чунин тарзи баён наметавонад ба сифати меъёр қабул шавад. Зимни таҳлили ин навъ ҷумлаҳо беҳтар аст қайд шавад, ки он хоси услуби ин ё он нависанда, ё гурӯҳи нависандагони давраи замони муайян аст.

Вақте сухан аз омӯзиши забони меъёр меравад, шаклҳои меъёрии ин ҷумла бояд пешниҳод шаванд, ки чунин буда метавонад:

1. Гарчанде ки ўро касе сарзаниш накард, вичдонаш азоб медод
2. Ўро касе сарзаниш накард, аммо вичдонаш азоб медод
3. Ўро касе сарзаниш накарда бошад ҳам, вичдонаш азоб медод

Қоида: Пешвандҳои шаклсози феълии “на-”, “ме-” бо асоси феълии меоянд. Аз ин ҷо қоидаи дигар сохтан мумкин аст: **Асоси феъл ҳамон қисми калима аст, ки баъди онҳо омадааст.** Истеъмоли шаклҳои феълии “бознагаштанд”, “дармегиринам” ва амсоли онҳо гувоҳи он аст, ки ин гуна феълҳо на феълҳои сохта (ҳамон тавре ки дар китобҳо шарҳ ёфтаанд), балки феълҳои таркибӣ буда, ҷузъҳои “боз” (ба маънои дубора) ва “дар” (ба маънои оташ: дар

⁵ Ҳамон ҷо, с. 39.

додан) чузби номии ин феълҳоянд. Аз ин рӯ, онҳо бояд ба шакли “боз гаштан” (боз додан, боз омадан, боз доштан), “дар гирифтган” (дар додан) навишта шаванд.

Ҳангоми талаффузи дуруст пай бурдан душвор нест, ки ин таркибҳо дорои ду задаи алоҳидаанд. Якҷоя талаффуз шудани ин таркибҳо дар шеър (бо талаботи вазн) наметавонад ба ҳукми қоида бошад:

*Боз омадан (=бо-зомадан) зи рафтани хуришед дур нест,
Гар зиндагист, дида ба дидор мерасад.*

Аз тарафи дигар, мавҷуд будани шаклҳои феълии “медароям”, “набаро” ва ғайра далели феълҳои сохта будани “даромадан” ва “баромадан” аст.

Аз ин гуфтаҳо метавон хулоса кард: қоидаҳо, ки худамон дуруст кардем, бояд риоя ҳам кунем, чи хурду бузург, чи марди кӯчаву олим.

Мавҷудияти вариантҳо – аломати роҳ ёфтани унсурҳои забони зинда ба забони адабӣ

Яке аз принсипҳои дигари ҷудо намудани меъёри забони адабӣ аз забони зинда принсипи интихоби шакли дурусту мантиқӣ дар сурати мавҷуд будани вариантҳои гуногун аст. Масалан, тибқи дастурҳои мавҷуда, пас аз садонок вучуд доштани як варианти истифода аз пайвандаки пайваस्तкунандаи “-у” (-ю) зикр гардидааст⁶. Дар осори бадеӣ ба варианти дигари он “-ву” низ дучор меоём. Табиист, ки танҳо яке аз онҳо метавонад тибқи қонунмандии забони адабӣ ба сифати забони меъёр қабул гардад. Варианти “-ю” бар асоси шакли талаффузи он ба вучуд омадааст (хонаю ҷо, бобою падар...), аз ин рӯ, наметавонад ба сифати забони меъёр қабул шавад. Дар алифбои форсӣ низ он ҳамеша бо ҳарфи “вов” навишта мешавад ва “ю” талаффуз шудани он аз имкон берун аст. Пас, шакли дурусти адабии он бояд “-ву” бошад (хонаву ҷо, бобову падар). Ба шакли “-ю” талаффуз шудани ин пайвандак танҳо дар сурате имкон дорад, ки агар калимаи аввал бо ҳамсадои “й” хатм шуда бошад:

*Бинишин бар лаби ҷӯю гузари умр бубин,
К-ин ишорат зи ҷаҳони гузарон моро бас (Ҳофизӣ Шерозӣ).*

Аслан, ин ҷо низ он мисли қоидаи маъмулӣ пас аз садонок (й) “у” талаффуз шудааст ва вобаста ба хусусиятҳои алифбои тоҷикӣ дар

⁶ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 1989. – с. 20.

якҷоягӣ бо он “ю” навишта мешавад. Аз ҳама беҳтар он аст, ки қоидаи нигоҳ дошта шудани ҳарфи “й” ҳангоми иловаи бандаки изофӣ (рӯи зебо) ин ҷо низ татбиқ гардида, дар чунин навъи ибораҳо ба шакли “йу” навиштани пайвандак ҷорӣ гардад (бойу камбағал, чойу асал). Он гоҳ принципи ҷудо кардани ҷузъҳои ибора низ вайрон намешавад (бой+у камбағал, чой+у асал), зеро ба сифати пайвандак қабул кардани “ю” ҳангоми ихтисори ин пайвандак хонандаро ба иштибоҳ меандозад ва ғайримантикист: бо+ю камбағал, чо+ю асал?!

Саволе ба миён меояд, ки оё шакли талаффуз дар сурати маълум будани тағйироти овозӣ дар калима метавонад ҳамчун меъёри навишт қабул гардад, ё не? Ҷавоби мантиқӣ чунин аст: Метавонад, ба шарте ки дар забон варианти дигари он вучуд надошта бошад. Намунаи ин ҳодисаро дар шумораҳои тоҷикӣ аз ёздаҳ то нуздаҳ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар тарзи навишт ва талаффузи ин шумораҳо мавҷуд будани вариантҳои гуногун танҳо дар шумораҳои дувоздаҳ/дуздаҳ/дӯздаҳ, сездҳ/сенздаҳ ва чаҳордаҳ/чордаҳ ба мушоҳида мерасад. Аз ин калимаҳо фақат шаклҳои “дувоздаҳ” (ду боз даҳ), “сездҳ” (се боз даҳ) ва “чаҳордаҳ” (чаҳор даҳ) ҳоси забони адабиянд. Аммо шумораҳои дигар (понздаҳ, шонздаҳ, ҳабдаҳ, ҳаждаҳ, нуздаҳ) фақат дар як шакл мавҷуданд, аз ин рӯ, онҳо дар ҳамон шакли талаффуз ба меъёр табдил ёфтаанд. Ҳамин тариқ, калимаҳои “чаҳор” ва “чиҳил” меъёри навишт ва “чор”, “чил” фақат меъёри талаффуз буда метавонад. Ҳамчунин дар шумораҳои тартибии дувум/дуҷум ва сеҷум/сеҷум шакли адабӣ варианти аввали онҳост.

Мавҷудияти вариантҳо дар сифатҳои муқоисавӣ ва олӣ низ метавонад мисоли равшани истифода аз ин принцип бошад: Имрӯз нисбат ба дирӯз гармтар аст/Имрӯз аз дирӯз дида гармтар аст. Аз ин шаклҳои маъмулӣ танҳо шакли якум метавонад ба сифати меъёри забони адабӣ қабул шавад, зеро пешоянди таркибии “нисбат ба” дар ҳақиқат, муносибати як нафар ё як чизро ба шахсу чизи дигар нишон медиҳад, аммо ба сифати пешоянд истифода шудани “дида” наметавонад ҳоси забони меъёр бошад.

Шириктарин себ/себи шип-ширин. Табиист, ки варианти аввал тибқи қонунмандии забони адабӣ сурат гирифтааст, аммо варианти дувум ҳоси забони гуфторист. Дар забон инчунин иборати “себи хеле ширин” низ мавҷуд аст, аммо он ҳамчун варианти ду ифодаи аввал набуда, ҳаммаъно (муродиф)-и он аст ва мавқеи ҳоси истифодаи худро дорад. Ба иборати дигар, ҳангоми муайян намудани забони меъёр ва забони гуфтор ҳодисаи мавҷудияти вариантҳо аз

ҳодисаи муродифпазирӣ (синонимия) бояд фарқ кард. Баробармаъноӣ на ҳамеша маъноӣ варианти якдигар буданро дорад. Масалан, ибораи “падари ман” бо калимаи “падарам” ҳаммаъност, аммо яке варианти дигаре нест. Мо метавонем гӯем: Ман падарамро дӯст медорам”, аммо наметавон гуфт: “Ман падари манро дӯст медорам”.

Мавҷудияти вариантҳоро дар истеъмоли шаклҳои гуногуни феълҳои таркибии мафъулӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ҳамагон маълум аст, ки феъли ёридиҳандаи “кардан” шакли фоилӣ (пайдо кардан, истехсол кардан, таҳия кардан...) ва феъли ёридиҳандаи “шудан” (пайдо шудан, истехсол шудан, таҳия шудан...) шакли мафъулии феълро месозанд. Имрӯз дар ҷумлаҳои тоҷикӣ ба таври фаровон аз шаклҳои гӯшхароши “пайдо карда шудан”, истехсол карда шудан”, “таҳия карда шудан” ва ғайра истифода мешавад ва он ҳамчун забони меъёр маънидод мешавад, ҳол он ки барои сохтани шакли мафъулӣ истеъмоли фақат калимаи “шудан” кофист. Муқоиса кунед: Соли гузашта дар Тоҷикистон бештар аз 400 ҳазор тонна пахта истехсол шуд/истехсол карда шуд. Таассуфовар аст, ки шакли дурусту мантиқии он дар дастурҳо ба сифати “шакли дигари имконпазир” шарҳ дода шудааст, на ба сифати меъёр⁷. Гузашта аз ин, истифодаи калимаи “карда” дар ин маврид ҳамчун “таъкид ба мафъулияти феъл” маънидод шудааст.

Ин ҳодисаро дар истеъмоли феълҳои таркибӣ, ки аз масдари боби дувуми арабӣ сохта шудаанд (таъмин кардан, таҳсил кардан, ташкил кардан...) низ метавон мушоҳида кард. Мантиқан ҳуди калимаҳои навъи “таъмин”, “таҳсил”, “ташкил” ва ғайра мисли масдар ҷараёни амалро ифода мекунанд, аз ин рӯ, ҳангоми истифодаи онҳо дар дохили ҷумла ба сифати исм ба иловаи феълҳои ёридиҳанда эҳтиёҷе нест (**таъмини волоияти қонун, таҳсил дар донишгоҳ, ташкили кор** ба ҷойи **таъмин кардани волоияти қонун, таҳсил кардан дар донишгоҳ, ташкил кардани кор**). Ҷузъи ёридиҳандаи “кардан” танҳо дар мавриди истеъмоли он ба сифати шакли тасрифии феъл барои нишон додани шахсу шумора лозим аст: Ман дар донишгоҳ таҳсил мекунам.

Дар истеъмоли феълҳои модалии “тавонистан” ва “хостан” низ вариантҳои гуногун мавҷуданд: рафта метавонам/метавонам равам, рафта тавонистам /тавонистам равам; рафта мехоҳам/мехоҳам равам, рафта хостам/хостам равам. Пас, ин ҷо низ месазад, ки рӯзе

⁷ Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. с. 267.

ба пазируфтани яке аз ин вариантҳо ба сифати забони меъёр андеша кунем. Таҳлили матнҳои классикӣ ва муқоисаи ин гуна феълҳо бо забони форсии муосир баёнгари он аст, ки шакли дувум мутааллиқ ба забони меъёр буда, шакли аввал хоси забони зиндаи тоҷикост.

Айнан чунин ҳодисаро дар истеъмоли таркибҳои модалии бояд равам/рафта нам даркор, шояд равад/мерафтагист, шояд рафта бошанд/рафтагистанд низ мушоҳида кардан мумкин аст. Тибқи принсипи пешниҳодшуда вариантҳои аввал хоси забони адабӣ ва вариантҳои сонӣ хоси забони зиндаанд.

Истеъмоли вариантҳо дар баъзе пайвандакҳои тобеъкунанда низ ба вучуд омадааст. Аз ҷумла, дар ҳамаи китобҳои илмӣ ва дастурҳои таълимӣ, вақте сухан аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад меравад, ба сифати пайвандакҳои тобеъкунанда калимаҳои “ки”, “то”, “то ки” ва ҳатто “ки то” зикр гардидааст⁸. Биёед, ҷумлаҳои зеринро бо ҳам муқоиса кунем:

- 1) Омадам, ки туро бинам.
- 2) Омадам, то туро бинам.
- 3) Омадам, то ки туро бинам.

Дар ин ҷумлаҳо пайвандакҳои алоҳидаи “ки” ва “то” аз рӯйи вазифаи грамматикавӣ дар муносибати ҳаммаъноӣ (муродифӣ) қарор доранд, онҳо варианти ҳамдигар нестанд, бинобар ин ҷумлаҳои 1) ва 2) қомилан дурустанд. Аммо ҷумлаи 3) хароб аст. Тасаввур кунед, ки агар ин ҳаммаъноҳоро бо якдигар иваз кунем, чӣ гуна ҷумлаи ачибе пайдо мешавад: “Омадам, ки ки туро бинам”, ё “Омадам, то то туро бинам”. Аммо ҳардуи онҳо (ки, то) бо пайвандаки таркибии “то ки” дар муносибати вариантӣ қарор дода шудаанд. Пас, варианти “то ки” метавонад ҳамчун хусусиятҳои услубии ин ё он нависандаи алоҳида ба қалам дода шавад, на ҳамчун меъёри забони адабӣ. Бо итминони қомил метавон гуфт, ки пайвандаки “ки” метавонад фақат бо калимаҳои номӣ ва таркибҳои алоҳида пайвандаки таркибиро ташкил кунад, аммо бо пайвандаки дигари сода омадани он тибқи меъёри забони адабӣ нест. Ин қондаро ба пайвандакҳои дигари таркибӣ низ татбиқ намудан мумкин аст. Масалан, пай бурдан душвор нест, ки аз вариантҳои “зеро” ва “зеро ки” фақат варианти аввал метавонад ба сифати забони меъёр қабул шавад.

⁸ Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 1989. – с. 130.

Ҳодисаи дигаре, ки аз нигоҳи меъёри забон метавонад баррасӣ шавад, ба истеъмоли пешояндҳои сода бо пайвандакҳои таркибӣ тааллуқ дорад. Маълум аст, ки пешояндҳои “дар”, “ба”, “то”, “аз” мутаносибан дорои тобишҳои маъноии “дохил”, “сӯй”, “интиҳо” ва “ибтидо” мебошанд. Пайвандаки “вакте ки” (ва муродифҳои он – гоҳе ки, ҳангоме ки, замоне ки) ба худии худаш маъноӣ замонро дорост. Аз ин рӯ, барои нишон додани ибтидову интиҳои замон “аз вакте ки”, “то вакте ки” гуфтан мумкин аст, аммо таркибҳои “дар вакте ки”, “дар замоне ки”, “дар ҳангоме ки” хеле ғушхарош аст, зеро пайвандакҳои “вакте ки”, “замоне ки”, “ҳангоме ки” айнан худи ҳамамон маъноро ифода мекунад. Таркибҳои “ба вакте ки”, “ба замоне ки” низ ғайримантикист, зеро мафҳуми замон тараф (сӯй) надорад.

Зимнан, бояд зикр кард, ки таҳлили ин падидаҳои забон ҳаргиз ба он маъно нест, ки истеъмоли вариантҳои хоси забони зиндаи тоҷикӣ ба якборагӣ аз миён бурда шавад. Ин амри имконнопазир аст. Муҳимтар аз ҳама он аст, ки дар китобҳои академикӣ ва дарсӣ онҳо ҳамчун падидаҳои забони зиндаи муосир ба қалам дода шаванд, на қоидаҳои забони адабӣ. Дар ҷараёни таълим низ, ҳангоми мушоҳидаи онҳо дар осори адибон, беҳтар аст ба ин нукта ишора шавад.

Таносуби меъёри навишт ва меъёри талаффуз

Дар овошиносӣ (фонетика) муҳимтарин масъала дар ин маврид таҳияи меъёрҳои талаффуз ва навишт аст. Дуруст аст, ки алифбои имрӯзаи тоҷикӣ ба ҳайси алифбои овозӣ пазируфта шудааст, аммо бояд эътироф кард, ки дар мавридҳои муайян нишон додани тарзи дурусти талаффузи калима амри ноғузир аст. Ба ин маънӣ, моро лозим меояд, ки дар мавридҳои муайян аз транскрипсия бо ҳамаи ҳарфҳои тоҷикӣ низ истифода кунем.

Дар айни замон, тағйироти овозиро, ки вобаста ба лаҳҷаҳои гуногун ба вучуд меояд, аз тағйироти овозии меъёрӣ бояд фарқ кард. Масалан, ба шакли “ас” ва “ай” талаффуз шудани бандҳои “аст”, (рафтас/рафтӣ), “в” талаффуз шудани “б” (бобо, бивӣ, ов), “у” талаффуз шудани “о” (нун, меҳмун) ҳаргиз наметавонад меъёри талаффуз бошад.

Номутобиқатии тарзи навишт ва талаффузи воҳиди забон метавонад танҳо дар сурате ба сифати меъёр қабул шавад, ки он тибқи қонунмандии табиӣ дастгоҳи нутқ ба амал ояд. Ҳама гуна

тағйироти овозии меъёрӣ дар навбати худ бояд ба сифати қоидаи умумӣ пазируфта ва риоя шавад.

Ба гурӯҳи аввали калимаҳое, ки ба муайян намудани меъёри ягонаи навишт ва талаффуз ниёз доранд, калимаҳоеро метавон дохил намуд, ки тахти таъсири ҳодисаҳои сирф фонетикавӣ қарор доранд. Масалан, “м” талаффуз шудани “н” пеш аз “б” (шанбе-шамбе, занбӯр-замбӯр, анбор-амбор ва ғ.) ба табиати забон ва мутобиқати аъзои дастгоҳи нутқ тааллуқ дорад. Ин падида аз ҷониби ҳамагон пазируфта шуда, дар қоидаҳои имло низ махсус таъкид шудааст. Аммо дар забони тоҷикӣ падидаҳои дигари ба ин монанд низ мавҷуданд, ки аз назари мо, махсусан, аз назари методикаи таълими забон дур мондаанд. Яке аз онҳо ба овози “п” табдил ёфтани овози “б” пеш аз “т” аст (ибтидо-иптидо, ибтикор-иптикор, мубтадо-муптадо, мубтало-муптало ва ғ.). Ба ин ҳодиса танҳо дар осори илмӣ, ҳамчун яке аз ҳодисаҳои тағйироти овозӣ (ассимилятсия, ё худ монандшавии овоз) ишора шуда, он дар чараёни таълими забон, пеш аз ҳама, дар зинаи ибтидоии таҳсил ба назар гирифта намешавад. Дар натиҷа, муаллими забон аз кӯдаки бечора талаб мекунад, ки “муптадо”-ро маҷбуран “мубтадо” талаффуз кунад. Шарҳи ҳолатҳои ихтисоршавии табиӣи овози “х” дар охири калима ва аз нав барқарор шудани он ҳангоми иловаи овози дигар (да – даҳум, панҷо – панҷоҳу як, суб – субҳи ватан ва ғ.), аз байн рафтани як овози ҳамсадо дар сурати пайҳам омадани се ҳамсадо (баландӣ, аммо балантар; саҳтӣ, аммо саҳтар ва ғ.) ва дигар ҳодисаҳои маъмули овошиносии тоҷикӣ низ ҳам дар китобҳои академикӣ ва ҳам дар дастурҳои таълимӣ бояд ҷойгоҳи хоси худро дошта бошанд.

Новобаста ба муносибати мо ба масъалаи иқтибос аз забони русӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ, калимаҳои иқтибосии аврупоӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи махсуси худро доранд. Дар масъалаи имлои калимаҳои иқтибосии русӣ ва аврупоӣ баъзе чораҳо андешида шудаанд. Аз ҷумла, роҷеъ ба тарзи навишти ҳарфҳои хоси русӣ (ц, ы, щ, ь) қоидаҳои муайян қабул шудаанд, ки ҳочат ба такрори онҳо нест. Аммо муҳимтарин ҷиҳати ин масъала ҳанӯз ҳалли худро наёфтааст. Он муайян намудани меъёри талаффузи калимаҳои иқтибосӣ, аниқтараш, ҷойи зада дар он калимаҳост (август ё август?). Тибқи қоидаҳои системаи овозии забони тоҷикӣ ҷойи зада дар калимаҳои тоҷикӣ устувор аст: он дар калимаҳои номӣ дар ҳиҷои охир ва дар феълҳои тасрифӣ дар ҳиҷои аввал меояд. Аммо дар забони русӣ чунин нест. Шахсони таҳсилкарда тибқи маъмул ҳангоми талаффузи чунин калимаҳо ҷойи задаро чун дар забони асл

нигоҳ медоранд, шахсони одӣ ба таври худ талаффуз мекунанд. Ҳамин тариқ, ин масъала интизори ҳалли худ аст.

Мутобиқати назария ва амалияи забон

Масъалаи риоя намудани меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ ва нигоҳ доштани асолати он бо масъалаи усули таълими забон тавҷам аст. Медонам, гурӯҳе зуд мулоҳизаҳои моро зери тозиёнаи танқид гирифта, хоҳанд гуфт, ки татбиқи чанде аз гуфтаҳои боло таълим ва омӯзиши забонро мушкил месозад. Масалан, хоҳанд гуфт, ки таркиби овозиҳои “й+у” бо як ҳарфи “ю” ифода меёбад, пас кӯдак аз кучо донанд, ки дар як калима онро бо як ҳарф (Юнус), аммо дар ҷойи дигар (ҷойу асал) бо ду ҳарф нависад? Биёед, мулоҳиза кунем: тифли эронӣ, пеш аз он ки калимаи “дарс”-ро нависад, фикр мекунад, ки онро бо кадом ҳарфи “с” нависад. Кӯдаки рус, пеш аз он ки калимаи “хорошо”-ро дуруст хонад, аввал фикр мекунад, ки зада дар кучост, танҳо пас аз он “харашо” мехонад. Як бор ба фонетикаи забони англисӣ таваҷҷуҳ кунед: хоҳед дарёфт, ки он нисбат ба фонетикаи забони тоҷикӣ чӣ қадар мушкил аст. Аммо тифли англис онро ба хубӣ ҳазм мекунад. Пас, таълими забон фақат ҷараёни ёд додани хондану навиштани одӣ, инкишофи нутқ нест, балки василаи инкишофи тафаккур (фикрронӣ) низ аст. Аз ин рӯ, таълими забон, ба ҷойи он ки ба таври абстрактӣ сурат гирад, беҳтар аст, ки чанбаи амалӣ пайдо кунад. Дар ҳар ҷойи мувофику муносиб ба хонанда нишон додани хусусиятҳои забони адабӣ бо муқоисаи онҳо дар забони зинда барои беҳтар шудани сифати таълим ва афзудани маҳорати забондонӣ мусоидат хоҳад кард. Мо тавачҷуҳи хонандаро ба баъзе ҷиҳатҳои ин масъала танҳо дар синфҳои болоӣ ва ё сатҳи донишгоҳӣ ҷалб мекунем, замоне ки ӯ аллакай ба ҳамон шаклҳои гӯшхароши забони зинда одат кардааст ва тарки одат амри маҳол аст. Мулоҳиза кунед, кадом яке мантиқист: ба хонандаи синфи панҷум гӯем, ки “бандаки изофӣ пас аз садонок “йи” хонда мешавад” (вақте ки ӯ кайҳо ба “и” хондани он дар ҳама ҳолатҳо одат кардааст), ё ба ҳамон тифли ҳафтсола дар ҳар ҷойи мувофиқ нишон диҳем, ки “бобои ман” менависем, аммо “бобойи ман” мехонем?

Масъалаи муҳим дар замони муосир ба меъёрҳои забони адабӣ наздик кардани забони зинда аст, на баръакси он. Ин масъала моро водор месозад, ки дар таълими забон таъсири мутақобилаи забони адабӣ ва забони зиндаро ба эътибор гирем. Гузашта аз ин, забон фақат адабиёт нест. Забон сиёсат аст, забон иқтисод аст, забон фарҳанг аст, забон илм аст ва ниҳоят, забон забони

зиндаи мардум аст. Пас, месазад, ки дар шарҳи қоидаҳои забон ва ҷараёни таълими он аз ҳамаи ин гунаҳо истифода кунем.

Ниҳоят, масъалаи муҳимми дигар аз ҳам чудо таҳлилу баррасӣ намудани меъёри навишту талаффуз, истифодаи ин ё он воҳидҳои забон дар назм ва насри тоҷикӣ. Назм дорои қонунмандии хоси худ аст, бинобар ин тарзи навишту талаффузи калимаву ибораҳо, ҷойи калимаҳо дар ҷумла, меъёрҳои грамматикавӣ ва дигар падидаҳои забонӣ на ҳамеша метавонанд бар асоси қоидаҳои маъмулӣ бошанд.

Масъалаҳои муайян намудани забони меъёр бо гуфтаҳои боло маҳдуд намешавад. Аз ин рӯ, ҳар як ҳодисаи ба ин монанд бояд ҳолисона ва бо далелу меъёрҳои илмӣ баррасӣ шавад, то дар таҳияи меъёрҳои забони адабӣ саҳмгузор гардад.

Ба таври хулоса нуктаҳои зеринро зикр кардан мумкин аст:

1. Муҳимтар аз ҳама пазируфтани ин андеша аст, ки мавҷуд будани вариантҳо яке аз аломатҳои роҳ ёфтани унсурҳои гуфторӣ ба забони адабист. Пас, беҳтар аст, ки ҳамаи ҳолатҳои вариантнокӣ аз лиҳози таносуби забони меъёр ва забони гуфтор таҷдиди назар шаванд. Дар айни замон падидаи вариантнокӣ набояд бо муродифпазирӣ омехта шавад.

2. Меъёри асосии баҳо додан ба ин ё он падидаи забонӣ дар баробари таъҷаб осори адибони барҷастаи классикӣ ва муосир, бояд таъҷаб бар қонунҳои дохилии забон, табиати забон ва мантиқи илмӣ низ бошад. Ба роҳ мондани таҳлили забони осори адибони гузаштаву муосир бо назардошти таъсири мутақобилаи забони меъёр ва муҳити зиндагии муаллиф ба мақсад мувофиқ аст.

3. Ҳангоми таҳияи грамматикаи забони адабии тоҷикӣ ҳолатҳои сирф меъёрӣ аз ҳолатҳои истисноӣ ва ё ба услуби забони гуфторӣ, давраи муайян, адиби муайян хосбуда чудо баррасӣ шаванд.

4. Дар таълими забони тоҷикӣ аз сатҳи мактаби ибтидоӣ то сатҳи донишгоҳӣ раванди омӯзиши забон бо муқоисаи меъёри талаффуз ва навишт, меъёри забони адабӣ ва гуфторӣ ҷорӣ шавад.

5. Дар ҳолатҳои муайян, ҳангоми вучуд доштани тафовут байни тарзи навишт ва талаффуз, истифода аз овознависӣ (маҳсусан, дар зинаи ибтидоии омӯзиши забон) ба роҳ монда шавад.

6. Имрӯз мо ба чунин як дастури иловагӣ, мисли “Дастури овошиносӣ ва наҳви назми забони тоҷикӣ” ниёз дорем.

ФЕҲРИСТИ МАТОЛИБ

Машварат идроку ҳушёрӣ диҳад	3
Сухане чанд аз таърих	
Руче ба таърихи начандон дур.....	6
Чаро ҳарфҳои хосси русӣ низ ба алифбои мо роҳ ёфта буданд?.....	8
Агар мо ба ҷойи онҳо мебудем.....	9
Қоидаҳои имло ва нозуқиҳои он	
Имрӯз чӣ бояд кард?.....	12
Мушкилоти ҳарфи “айн”, аломати ҳамза ва ҳарфи “ъ”.....	12
Артикли “ал” ва имлои забони тоҷикӣ	16
Мушкилоти овоз ва ҳарфи “ӯ”	18
Тақлид то кучо равоаст?	22
Йотбарсарҳо	25
Ҳарфҳои “е” ва “э”	27
Мушкилоти имлои “й”	30
Ташдид	31
Имлои исмҳои хос ва масъалаҳои номгузорӣ.....	34
Бандакҳои феълӣ ва хабарӣ, бандакҷонишинҳо.....	39
Муаллим/муаллима, шоир/шоира, Умед/Умеда.....	42
Намуна овардан ҳам хунараст	44
Баъзе аҷоиботи дигар дар Қоидаҳо	46
Масъалаи ҷудо ё яқоя навишта шудани ҷузъҳои феълӣ таркибии номии пешоянддор.....	50
“Қӣ” ва “қӣ”, “ҷӣ” ва “ҷӣ”	51
Нозуқиҳои номубикатии матни қонунҳои ҷорӣ, матнҳои даврони пешин бо Қоидаҳои имло.....	52
Оё дар Қоидаҳои имло ҳолатҳои истисноиро ба назар гирифта мумкин аст?	54
Чанд андеша дар мавриди аломатҳои китобат	
Аломати нуқта	56
Аломати хитоб	57
Аломати вергул	58
Аломатҳои тире ва нимтире	59
Мулоҳизаҳои дигар дар атрофи имло	
Имлои калимаву таркибҳо ва номҳои тоҷикӣ дар забони англисӣ ва мушкилоти он	61
Қоидаҳои имло ва мо	65
Ба чӣ ниёз дорем? (ба ҷойи охирсухан)	66
Роҷеъ ба муайян намудани меъёрҳои забони адабӣ ва гуфторӣ (ба ҷойи замима)	71

Байзоев Азим

МУАММОҶОИ ИМЛОИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

*Муҳаррирон: Неъматов С. Э., Абдулҳадов Ҷ.,
Муродӣ А.*

Муҳаррири техникӣ: Ҳайдаров Р.

Дизайни компютерӣ: Байзоев Э.

Муассисаи нашриявии “Маориф”-и Вазорати
маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
734024, ш. Душанбе, к. А.Дониш, 50

Дар матбааи ҚДММ “Таъминот-55” чоп шудааст.

Ба матбаа 21.06.2022 супорида шуд.

Ба чопаш 24.06.2022 имзо шуд.

Коғази офсет. Андозаи 60ч84 1/16.

Ҷузъи чопӣ 5,5. Супориши № 17.

Адади нашр – 100 нусха